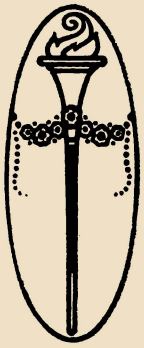
BAJTAY J. ANTAL

IRTA:

DR. MISKOLCZY ISTVÁN

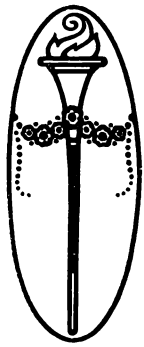

BUDAPEST, 1914

„ÉLET" IRODALMI ÉS NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG I, FEHÉRVÁRI-ÚT 15/C

BAJTAY J. ANTAL

IRTA:
DR. MISKOLCZY ISTVÁN

BUDAPEST, 1914
„ÉLET" IRODALMI ÉS NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG I, FEHÉRVÁRI-ÚT 15/C

Bajtay ifjúsága.

Az igazságnak megfelelő ítéletet mondani egy egyén jelleméről, szerepléséről akkor is nagy feladat, ha az illető kortársunk, ha közvetlenül szavaiból, tetteiből következtethetünk jellemére, ha lelkében olvashatunk. Mennyivel nehezebb a feladatunk akkor, ha az illetőt évszázadok választják el tőlünk, ha ítéletünket az egykorúak hízelgő, vagy rosszakaratú nyilatkozatai befolyásolják! Hány szemfényvesztő szerepelt hosszú időn keresztül mint hős az emberiség szemében s hány kiváló egyéniség törpült el annak következtében, hogy a történetíró nem vett magának fáradságot, hogy az illető egész pályáját tanulmányozva a kor kereteibe beállítsa, hanem egy-egy kikapott s talán előre kialakult rokon- vagy ellenszenvének megfelelő adatra támaszkodva kimondja a ferde, merész, sőt rosszindulatú ítéletet. Ilyen elbánásban részesült Bajtay is.

Célom tehát a fenmaradt adatok alapján vázolni egy élet egész tevékenységét, bemutatni az embert erényeivel és hibáival s miként magam megalkottam róla a véleményemet, módot akarok adni arra, hogy az olvasó is megalkothassa a magáét.

***

Bajtay József 1717-ben született a pestmegyei Zsidón, amely akkor atyja kezén volt.[1] Atyja, István, tekintélyes nemes,

[1] „Sum autem natus ... in dicto pago Zsido, quem tunc Pater meus possidebat", írja Bajtay a mácsai plébánosnak, mikor a keresztlevelét kéri. A keresztlevélben csak a keresztelés napja (dec. 14) van jelezve s ezt helytelenül vette Horányi (Script. Schol. Piar. I. 76. l.) és az ő nyomán Szinnyei (Magyar írók I. 346. l.) a születés napjának. Lásd Kegyesr. közp. levéltár.

a Koháry-birtokok kormányzója s élete utolsó éveiben Pest-megye alispánja volt.[1]

Nemcsak Kohárryval és Károlyi Sándorral volt összeköttetésben, hanem hazánk más kiváló fiai is megbecsülték és felkeresték házát. 1720-ban pl. gróf Eszterházy Imre püspök a kalocsai érsektől visszatérőben megpihent Bajtay „pusztás házában".[2] Bajtay István neje, Lang Erzsébet, előkelő budai német család sarja, aki azonban magyar asszonynak tartja magát. „Feleségem — írja Bajtay Károlyinak — ajánlja Excellentiádnak alázatos, engedelmes szolgálatait, nem kevéssé örölt annak, hogy Excellentiád *magyar menyecskének* méltóztatott írnia."[3]

A kis József nem sokáig élvezhette az atyai szeretetet, mert 1722-ben már Bajtay István mentegeti magát, hogy „erőtlen keze miat" nem maga írja Károlyinak a levelet és panaszkodik, hogy „az hidegh kitört és azután más nyavalák is intercipiáltak".[4] Még ebben az évben meg is halt.

Az özvegyre háramlott most a gyermeknevelés mellett a birtok kezelésének a gondja is és talán ez magyarázza meg, hogy rövid idő mulva Grassalkovich Antalnak nyújtja kezét. Grassalkovich előzőleg összeköttetésben állott a családdal és Bajtay István megbecsülte tehetségét és lelki derekségét.[5]

A mostohaatya, kinek első nejétől nem maradt gyermeke, nagy szeretettel és körültekintéssel nevelte a kis Józsefet, kinek ő volt az első tanítója is.[6]

Az élénk eszű fiúcska hét éves korában (1724) már con-

[1] Maga írja Károlyi Sándornak: „az Tekéntetes Nemes Vármegye érdemem felet az substitutus Vice-Ispányságot akaratom ellenis reám méltóztatott ruházni". Gr. Károlyi lt. 1719 okt. 30.-áról.

[2] Gróf Károlyi lt. 1720 jan. 8.-áról.

[3] U. o. 1720 jún. 3.-áról.

[4] U. o. 1722 febr. 23.-áról.

[5] 1720-ban például így ír Károlyi Sándornak: „Grasakovich (sic!) Uram az Direktorságot nemcsak obtineálta, de már az Homagiumot is le tette eö Klme, megérdemli emberséges ember." Gróf Károlyi lt.

[6] Ezért írja a gyermek Bajtay mostohaatyjának:

„Per Te olim Latinae didici primordia linguae
— — — — — — — — — — — — — —
Mercedem nullam Baro illustrissime quaere:
Quippe rudimenti litera prima Tua est."

Vonatkozás az Antonius névre. Miscellanea 16. k. Kegyesr. kp. könyvtár.

jugista volt a pesti piaristagimnáziumban, 1725—26-ban pedig major parvista lesz. Az atya többször meglátogatta az intézetet s egy látogatása alkalmával előadták tiszteletére a Virtutis gloria című színdarabot. Az 1726—27. iskolai évben két osztályt végzett: a principisták közül átlépett a grammatikába.[1]

A syntaxis elvégzése után a nyitrai intézetben találjuk őt, melynek Grassalkovich is tanítványa volt.[2] Jó hírnevét itt is megőrizte s a felső grammatikai osztályban tanára, Külley Kristóf „decus Hungariae"-nek nevezte, a poézisben pedig Halápy Konstantin e szavakat jegyezte neve mellé: ornamentum religionis nostrae.[3] Nyitrán ismerkedett meg a két Cörver báróval, akikhez később is szoros baráti kötelék fűzte.

Tanulmányait Nemcsényi Adolf vezetése alatt fejezte be s innen származott az a tisztelet és fiúi szeretet, amellyel Nemcsényi iránt egész életében viseltetett.

A pályaválasztás előtt álló ifjúnak annyira megtetszett tanárainak egyszerű életmódja és oly nagy volt a hozzájuk való ragaszkodása, hogy ő is, mint a Cörver bárók és kortársa, Haller László,[4] piarista akart lenni. Azonban szemben találta magát az egész családdal. Anyja, ki esetleg pártfogolta volna, még 1729-ben meghalt, nővérei és atyja, aki politikai pályára szánta, hevesen ellenezték szándékát. Az apa megígérte, hogy ha elhatározását megváltoztatja és a világban marad, 10.000 forintot meghaladó örökségét megkétszerezi.[5] A fiú azonban

[1] A principistáknál Joannes (sic!) Bajtay után e jelzés található: promotus ad Grmam, egyetlen az osztályból. Lásd Catalogus iuventutis Gymn. Pesthiensis.

[2] Grassalkovich a nemesi konviktusban nevelkedett és később jótevője volt az intézetnek. Hist. Domus Nitriensis. 154. l.

[3] Catalogus stud. Iuvent. Gymn. Nitriensis S. P. 29. l.

[4] L. Berkeszi: A gr. Haller-fiúk iskoláztatása. Századok 1883. 440—41. l.

[5] Bajtay Istvánnak három kiskorú gyermeke maradt: Terézia, ki 1727-ben férjhez megy báró Sándor Mihályhoz, Erzsébet, ki 1731-ben Barinai László neje lesz. Bajtayné körülbelül 32.000 forint értékű vagyont vitt Grassalkovichhoz, ki ezt szétosztotta a három gyermek között. Azonban a nővérek és József nevében a gondnok, Mágocsy Mihály pestmegyei alispán, pört indítottak Grassalkovich ellen és követelték részüket a házasság tartama alatt szerzett ingó és ingatlan vagyonból is. Azonban a királyi tábla, majd a hétszemélyes tábla is elutasítja a keresetet. Lásd Orsz. levéltár. Táblai iratok f. 72. nr. 105. és 4. 228.

kijelentette, hogy ő piarista akar lenni és egyetlen kívánsága, hogy Nemcsényi jelen legyen a beöltözésénél.[1]

Kellemetlen volt Nemcsényi helyzete. Grassalkovich éppen úgy, mint Haller László esetében az öreg Károlyi Sándor, arra gondolt, hogy tanárai s elsősorban Nemcsényi, beszélték rá e lépésre a tapasztalatlan gyermeket, felhasználva tanárai iránt tanusított ragaszkodását.

Ezt Nemcsényi nyiltan ki is fejezte Szlopnyai rendfőnökhöz írt levelében: „Több veszély és vihar után maradt még egy örvény, amelytől féltem. Tudniillik, hogy abba a gyanuba keveredem, hogy én vagyok Bajtay átalakulásának az okozója, vagy hogy a kegyet, amelyben — úgy látszik — eddig voltam a Personalis úrnál, az említett ifjú miatt, kit kétségkívül a világban akar tartani, teljesen elvesztem."

Elbeszéli továbbá, hogy Pestre lerándulván Vácról, a Personalis, ki erről fiától értesült, magához hivatta, felolvasta neki a fiával váltott leveleket s azon nyilatkozatot tette, hogy bár ő a fiút politikai pályára szánta, ha már mindenáron szerzetbe akar lépni, örül, hogy azt választotta, „melyben az ország ifjúságának tehet szolgálatot". Hozzáfűzte még azt is, „hogy szerzetünk iránt veleszületett hajlandóságát tanusítsa", a fiú egész vagyonát készpénzben kiadja. Nemcsényi a rendfőnök szeretetébe ajánlja a fiút.[2]

Tehát az állhatatosság győzött, az ifjú megnyerte az atyai beleegyezést és szeretett volna a Pesten tartózkodó rendfőnöknél tisztelegni, de ez éppen nővéreinél, Sándor bárónénál és Barinaynénál volt látogatóban.[3]

1733 szeptember 21.-én jelentette Dezsericzky Ince, hogy a nyitrai rektor, Halápi, beöltöztette Bajtayt, „a ruha igen jól áll neki" s jól is érzi magát a nyitrai noviciátusban.[4]

A beöltözést azonban a nővéreknek még egy utolsó kísérlete előzte meg, hogy öccsüket a világban tartsák. Nemcsényi, kire Grassalkovich a fiú elvitelét bízta, beszéli, hogy alig indult el vele, már idősebb nővére, a báróné megjelent s ott várakozott, ahol gondolta, hogy József rejtőzik.

[1] Levele 1733 júl. 24.-éről. Kegyesr. közp. lt.
[2] Kegyesr. közp. lt. 1733 aug. 7.
[3] Kegyesr. közp. lt. 1733 aug. 26.
[4] Kegyesr. közp. lt. 1733 szept. 21.

Bár a piaristáknak sejtelmük sem volt jelenlétéről, csele mégsem sikerült. Szeptember 11.-én Pestről megindult Nemcsényi, mikor szembe jött az ifjabb nővér kocsisa négy lóval, melyekkel nyomban Csonok felé készült Barinay, Bajtay sógora, úgy vélvén, hogy ott Bajtayt Nemcsényivel együtt elfogathatja. A kocsis levelet is hozott nővérétől, amelyet az ifjú hangosan felolvasott, széttépett és eldobott. Most minden gondjukat arra fordították, hogy a nővérek cseleit kijátszák ami sikerült is. Később az ifjabb nővér férje rábeszélésére, megígérte, hogy öccsét többé nem fogja zavarni.[1]

Előljárói csakhamar megkedvelték az eszes ifjút s hogy neki a teljes kiképeztetést biztosítsák, Rómába akarták küldeni. A rendfőnök azonban sokáig halogatta ebben a dologban a döntést, azért felkérte Halápi, hogy intézkedjék, nehogy megunja Bajtay a várakozást és elveszítse őt a rend.[2]

1734 november 9.-én, miután a noviciátus első évét kiállotta, egyszerű fogadalmat tett Privigyén s mostohaatyja iránt való tiszteletből ekkor választotta az Antal nevet.

A következő évet Pozsonyszentgyörgyön töltötte mint filozófus s végre betelt a vágya, 1736-ban Rómába küldte őt a rend. Itt kezdetben teljesen meg volt elégedve helyzetével, csak gyakori főfájásról panaszkodott.[3]

A rendfőnökhöz írt levelében is boldogan írja, hogy sorsával teljesen ki van békülve s nagy kedvvel foglalkozik a matematikával, görög és olasz nyelvi tanulmányokkal. A napokban küldte el első olasz levelét.[4]

Bajtay mint fogadalmas növendék hagyta el hazáját, de a rómaiak kétségbevonták fogadalma érvényét s azt „professio clandestina"-nak nyilvánították, mert nem történt kellő nyilvánossággal és a rend határozott hozzájárulásával. Nemcsényi ellenben új fogadalom letételét feleslegesnek tartja, mert a fogadalmas részről megtörtént a hozzájárulás, a privigyei ház tagjaitól kedvező szavazatot kapott s így csak a rend beleegyezése szükséges. A kánonok nem kívánják meg az egész

[1] Kegyesr. közp. lt. 1733 okt. 8.
[2] Kegyesr. közp. lt. 1734 szept. 26.
[3] Kegyesr. közp. lt. 1736.
[4] Kegyesr. közp. lt. 1736.

község jelenlétét a fogadalomnál s így ez a kifogás semmis. A generális szintén ehhez a nézethez hajlott s így az ügy befejezést nyert.[1]

Az ifjú Bajtay Rómából is élénk figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket és nem feledkezett meg azokról, kikhez valami kötelék fűzte. Így Csáky Miklós grófnak váradi püspökké való kineveztetésekor azt írja Szlopnyainak, hogy kötelezve érzi magát őt üdvözölni, „mivel — így folytatja magyar levelét — Istenben nyugodott Báttya, Cardinalis Csáki (Imre) ő eminentiája magát oly kegyesnek mutatta hozám nem edszer, főkép midőn Proeminales Conclusiones meas Budán ő Eminentiajanak dedicaltam".[2]

Most már (1737) nem érzi magát olyan jól Rómában, mint az előző évben. Ennek érdekes oka van. A római piaristák nem tudták felfogni a célt, amely őt az örök városba vezette. Ő dolgozni ment Rómába s napjai haszontalanságokkal telnek el. A délutánjait mind elveszti, mert az asszisztenseket kell sétájukban kísérgetnie. De ez még nem minden. Házi, sőt konyhai teendőkkel is annyira lefoglalják, „hogy gyakran egész hónapon át csak olajjal és a konyhával kell foglalkoznia". Kéri tehát Nemcsényi Szlopnyait, lépjen közbe Bajtay érdekében a rendfőnökkel, Kubránszkyval együtt Rómában s akkor talán megértik „a jó olaszok", hogy a külföldiek nem azért mennek Rómába, „hogy tétlenül bolyongjanak a városban és bűzös lámpáikkal vesztegessék az időt". Ha így bánnak a Cörverekkel is, nem tudja, milyen eredménnyel fognak visszatérni.[3]

Egyébként Rómában is megkedvelték Bajtayt s az egyik asszisztens így jellemzi őt: „igen szép jellemű növendék s erkölcseinek tisztaságánál és buzgóságánál fogva feladatunkra igen alkalmas".[4]

Két évi tanulás után a rend generálisa a Collegium Nazarenumban a matematika és filozófia lektorává nevezi ki és a rendfőnökhöz írt levelében így jellemzi őt: „Ennek az ifjú-

[1] Kegyesr. közp. lt. 1738 jan. 5.
[2] Kegyesr. közp. lt. 1737 ápr. 20.
[3] Kegyesr. közp. lt. 1737 júl. 18.
[4] Kegyesr. közp. lt. 1738.

nak szellemét és erkölcseit nagyon szeretem, remélem, magának és a szerzetnek díszére és hasznára fog válni." Örömét fejezi ki azon, hogy a magyar rendtartománynak ilyen tagjai vannak Rómában, mint Bajtay és a két Körver.[1]

1741 április 13.-án Crispi ravennai érsek áldozópappá szentelte s most már kifejezést adott Bajtay azon óhajának, hogy szeretne világot látni s Franciaország, főleg pedig a tudományos élet központja, Páris vonzza őt. Szándéka ellenszenves fogadtatásra talált az olaszoknál s a generális nem is titkolta e fölött bosszúságát, de a rendfőnök közbenjárására mégis hajlandó lett volna az engedélyt megadni, ha közbe nem lép Barberini bíboros, kinek volt alkalma az ifjú fényes készültségéről meggyőződni s ki nem kéri Bajtayt, kit a római nagy Barberini-könyvtár élére akar állítani és az ifjú Barberini herceg nevelésével megbízni. Mivel pedig ez a tartományra nagy kitüntetés s neki is alkalma lesz tudása növelésére, a generális szívesen engedett a kérésnek.[2]

Majdnem négy évet szentelt Bajtay kettős feladatának s mikor 1744-ben az ifjú herceg nevelését befejezte, több előkelő helyről kapott hasonló ajánlatot, de ő visszautasította. Bár ily előkelő pártfogók mellett szép jövőre lett volna kilátása, ha továbbra is Rómában marad, benne csak az irodalom iránt való előszeretet működik, mely Párisba vonzza. Mikor a generális engedélyét megnyerte, boldogan indult meg Rómából Nápolyba, hogy ott hajóra szállva Franciaországba vitorlázzon.[3]

Bajtay külföldi utazása.

Bajtay útja nem volt kellemes. A tenger folyton viharos volt s ez az amúgy is gyenge szervezetű ifjút annyira megviselte, hogy mikor Párisba ért (1745 május 1), ágynak esett és hónapokon keresztül betegeskedett. Szeptemberben írhatott csak kedvezőbb jelentést atyjának egészségi állapotáról

[1] Kegyesr. közp. lt. 1739 nov. 21.
[2] Kegyesr. közp. lt. 1741.
[3] Kácsor kézirata 81—82. l. Kegyesr. közp. lt.

s egyszersmint kifejezte azon szándékát, hogy idejét jól felhasználva, mindent alaposan megfigyeljen.

Beszámol az eddigi ott tartózkodása alatt történtekről is. Most jött meg annyi győzelem után Flandriából a király, XV. Lajos. Megérkezése óriási lelkesedést keltett, hisz ekkor még a „bienaimé" volt s megjelenésére ünnepi díszt öltött hálás fővárosa. Öt diadalív volt felállítva s az egész város bársonydrapériákkal díszítve, az utcák telve voltak lelkes tömeggel, mely folyton a királyt éljenezte.

A következő napon a városházán nagy lakoma volt, melyen a király is résztvett; az egész város, minden ablak ki volt világítva, magát a városházát görögtűzzel világították meg.

Ezzel kapcsolatban azonban mást is közöl atyjával: elfogyott a pénze és hozzá fordul segélyért. Rendje előzékenységét már restelli ismételten igénybe venni, hiszen 1735-től több mint 13.000 forintot költött rá a rend, amely különben is szűkös anyagi viszonyok között él. Igaz, hogy atyja is óriási költséget fordít a haza javára és sokat áldoz a királyné szolgálatában, de az a férfiú, aki százezreket költ templomokra, fiától sem fogja megvonni támogatását. Budán és Bécsben vannak kereskedők és pénzemberek, kik összeköttetésben állnak a párisiakkal, ezek útján eljuttathatja hozzá a pénzt, amelyet Barclay Antal gróf névre kér.

Érdekes, hogy már ekkor őt szemelték ki József főherceg egyik tanítójául. Ebben a levelében ugyanis említést tesz róla, hogy előljárói hívják haza s két okot hoznak föl: 1. a királyi herceg nevelését; 2. a rend szegénységét, mely lehetetlenné teszi a további anyagi áldozatokat.

Kétségtelenül fontos okok, — úgymond — de még a herceg nincs abban a korban, hogy tanítani kellene s neki alkalmasabb lenne addig a külföldet tanulmányozni, hogy tapasztalatait a herceg nevelésében érvényesíthesse. Arra kéri atyját, eszközölje ki, hogy legalább nehány hónapig kinn tartózkodhassék.[1]

Rendjével közli, hogy az örökösödési háború miatt egyenes úton nem jöhet haza, hanem kénytelen lesz útját Hollan-

[1] Grassalkovichhoz Párisból 1745 szept. 15. Kegyesr. közp. lt.

diának venni, onnan Észak-Európán, Cseh- és Lengyelországon keresztül térhet csak vissza.[1]

Ez azonban csak ürügy volt az időnyerésre. Atyját ismételten sürgeti, hogy érdekében lépjen közbe a rendfőnöknél. Mária Terézia most úgyis Frankfurtban van s valószínűleg sokáig fog ott tartózkodni, tehát neki fölösleges sietni. Ő most már kénytelen búcsút venni szeretett franciáitól s útját egyenesen Amsterdamnak veszi.[2]

Hágai és amsterdami tartózkodása idején érintkezésben állott a legelőkelőbb körökkel, azoknak volt alkalmuk éles elméjét megismerni s neki az államtitkári méltóságot felajánlották. „Egyébként — írja — államtitkárnak akarnak itt tartani, nem tudom, hogyan szabaduljak meg elég óvatosan."[3]

El tudta mégis ügyesen kerülni a kellemetlenséget és most Berlinbe igyekezett, hova a király híre vonzotta őt.

Berlinbe Barclay gróf néven érkezett, mert veszedelmesnek tartotta a protestáns államban katolikus papi voltát elárulni, másrészt az örökösödési háború idején nem akarta fitogtatni II. Frigyes környezetében, hogy ő Mária Terézia alattvalója.

Mint olyan ember, aki tapasztalni és tanulni akar, meglátogatta a királyi akadémiát, mely Nagy Frigyes ápoló kezei alatt csakhamar visszanyerte tudományos jellegét. A gyűlések menetét nemcsak figyelmesen szemlélte, hanem alkalomszerűleg értekezett is s magára vonta a tudós körök figyelmét.

Igy jutott el híre a királyhoz, ki azzal tüntette ki, hogy meghívta asztalához. Még mindig mint francia gróf szerepelt s a francia irodalomért rajongó királyt annyira megnyerte választékos francia beszédével és nagy tudásával, hogy minden áron magánál akarta tartani. A sarokba szorított Bajtay kénytelen volt kilétét bevallani, s azt hitte, így megmenekül. Nagy Frigyes, ki szintoly szenvedéllyel gyűjtötte maga köré a tudósokat, mint atyja a hosszú legényeket, a vallomásra azt felelte: nem tesz semmit sem szerzetes volta, sem katolikus vallása.

[1] Nemcsényi nyitrai rektorhoz. Kegyesr. közp. lt.
[2] Grassalkovichhoz 1745 szept. 29. Kegyesr. közp. lt.
[3] Horányi: Scriptores Sch. P. I. 77—78. l.

Azonban Bajtay szintén makacs volt s eljárását azzal okolta meg barátainak, hogy nem akart gyalázatot hozni családjára azáltal, hogy egy protestáns fejedelemnek és Mária Terézia ellenségének áll a szolgálatába.

Mikor Frigyes kénytelen volt tőle megválni, úgy nyilatkozott, hogy benne olyan embert ismert meg, ki méltó volna, hogy bármely fejedelemnek első minisztere legyen.[1]

Külföldi tartózkodásának, miként egyik leveléből kitűnik, az volt a célja, hogy tapasztalatokat, ismereteket gyűjtve, azokat saját hazája javára értékesíthesse.

Érezte ő, hogy nemzetünk minden téren, de főleg tudományos téren, elmaradt a nyugati nemzetektől s tudatában Istenadta tehetségének, kötelességének tartotta azoknak sorába állani, kik a nemzeti kultúra föllendítésén fáradoztak.

Bajtay tanári működése.

Habár szívvel-lélekkel az ifjúságnak akarta magát szentelni Bajtay, a sors úgy rendelte, hogy a középiskolai oktatással csak rövid 2—3 évet foglalkozhatott. Ez is elég volt azonban neki, hogy közreműködjék az iskolának külföldi minták után való megreformálásában.

A XVIII. században mindinkább érzik a szükségét annak, hogy kilépjenek a régi, megcsontosodott hagyományos tanrendszer keretei közül, a formához tartalmat, az iskolának életet adjanak és az életre neveljenek.

Ezen a téren elől járt a kegyes-tanítórend. Kiválóbb tagjait külföldre küldötte, hol azok megismerkednek a modernebb áramlatokkal, összehasonlítják hazánkat a külfölddel, látják elmaradottságunkat, de nem esnek kétségbe, mert lehetőnek tartják e bajokon segíteni.

Bajtay és a Cörverek Rómában végezték felsőbb tanulmányaikat. Itt főleg a bölcselet terén egészen új légkörben

[1] Horányi i. m. I. 78. l. Még egy piarista élvezte Nagy Frigyes vendégszeretetét: Cörver János báró, ki művésziesen fuvolázott s a király művészi versenyre hívta fel őt. Takáts S.: A budapesti piarista-kollégium tört. 224—25. l.

érezték magukat. Az a filozófia, amellyel hazájukban megismerkedtek, a dialektikán, metafizikán és ethikán épült föl s első feladata a theológiai tételek bizonyítására eszközül szolgálni; az új filozófiának reálisabb alapjai vannak: a matematika és logika, mely a gyakorlati célnak jobban megfelel. Ezen a téren úttörő Chelucci Paulin, kinek rendszerét tovább fejleszti Corsini Eduard. Mindketten piaristák és ők kedveltetik meg a filozófiának ezt az irányát az ifjú magyar piaristákkal, az ő eszméik termékenyítik meg lelkűket s az ő szellemükben működnek akkor, amikor számukra a működésre tér nyílik.[1]

Bajtay erős ítélőképességgel volt megáldva s már a Collegium Nazarenumban magára vonta a figyelmet a bölcselők nevezetesebb tételeinek kritikai méltatásával. Ilyen kritikus szemmel nézte ő utazása közben is nemcsak a filozófiát, hanem az egész iskolát.

Cörver Elek előbb tért vissza hazájába s Pesten királyi engedéllyel megnyitotta filozófiai kurzusát, melyben előadta ezt a Newton matematikai és fizikai tanaira alapított Wolf-Leibnitz-féle kombinált rendszert.[2]

A régi rendszer hívei az újításban eretnekséget láttak, de a nagyközönség nem nekik adott igazat s lassanként elnémult a gúny és ócsárlás.

Mikör Cörver Elek báró ifjan sírbaszállt (1747), nyomába lépett Bajtay s három éven át irányította a pesti intézetet, mely tekintélyben és tudományos hírnévben e néhány év alatt igen sokat gyarapodott.

Bajtay előkelő rokonsága, nyájas modora és mély tudása csakhamar ismertté tették őt s még inkább növekedett hírneve egy beszédje révén, melyet pesti működése idején tartott.

Tudjuk, hogy Mária Terézia, mikor Bécs abban a veszélyben forgott, hogy az ellenség kezébe jut, kifejezte óhaját, miszerint szeretne kedvelt magyarjai közt lakni. Királyi palota azonban nálunk nincs, a kincstár üres s így az öreg Pálffy János a megyék és városok bőkezűségéhez fordul, mert „boldogok azok az országok... amelyeknek kebelében

[1] Csaplár B.: Révai Miklós élete. I. 211—16. l.

[2] Csaplár i. m. 216. és 226—27. l.

tartják székhelyüket... királyaik".[1] A tervnek legbuzgóbb támogatója volt Grassalkovich s oly nagy volt a lelkesedés, hogy már 1749 május 13.-án, a királyné születése napján, letehették az alapkövét annak az épületnek, amelyről Khevenhüller ihletszerűleg megjósolta, hogy abban „nehezen fog valamikor az udvar lakni".[2]

Az alapkőletételnél Bajtay mondott beszédet. Ezt a kitüntetést részben hírnevének, de részben kétségtelenül atyja befolyásának köszönhette. Azonban ő a beléje helyezett bizalomnak derekasan megfelelt. Elragadtatással hallgatta az ország színe-java, mely az ünnepélyes alkalomra összegyűlt, egy egykorú lipcsei folyóirat pedig így bírálja a beszédet: „Az ő latin írásmódja nem érezteti legkevésbé sem a kolostorok barbárságát... ízlése választékos, szelleme kiművelt, gondolatai dagály nélkül nagyok, a kifejtés férfias minden sértés nélkül, nincs benne semmi bele nem illő, sem a szavak könnyelmű használatával elrútított; szóval hogy úgy mondjam, korunk egyik legkiválóbb szónokának kell őt nyilvánítanunk."[3]

Sajnos, ez a kiváló ember csak rövid ideig működhetett hazájában, mert — mint maga mondja — neki az a sorsa, hogy élete javarészét szeretett hazáján kívül kell eltöltenie.[4] 1750-ben már Bécsben van, hol a Liechtenstein-akadémiában a történelem és régiségtan tanszékét ajánlották föl neki.[5]

[1] „Felicia regna et felices provinciae, in quorum medio sui reges et summi terrae principes resident et commorantur." Pálffy körlevele Katonánál 39. k. 360—63. l.

[2] Wolf: Aus dem Hofleben Maria Theresia's 247. l.

[3] Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freien Künste. 181. l. Idézve Horányinál (Ss. Sch. P.) I. 80. l.

[4] A rendtársakhoz írt körlevelében. Kegyesr. közp. lt.

[5] A Liechtenstein-akadémiát körülbelül egy évtizeddel előbb alapította Mária Terézia (Liechtenstein grófnő) Tamás Emánuel savoyai herceg özvegye (ezért savoyai lovagakadémiának is nevezték). Főnöke ekkor a tevékeny Huebner Antal. Az oktatást a piaristákra bízták s Huebnernek 14 tanárról kellett gondoskodnia, kik a hittan, latin, görög nyelvben s más a nemes ifjúságnak szükséges tárgyakban oktassák őket és gondot fordítsanak az idegen nyelvekre is. Csak a jogtudományt adták elő világiak. A lovaglásban egy főlovász volt a mesterük. 1774-től a híres Marx Gratianus volt az intézet rektora. L. A. Bendler: Das Wirken der P. P. Piaristen seit ihrer Ansiedelung in Wien.

Itt tehát alkalma nyílott arra, hogy legkedvesebb tárgyával, a történelemmel magasabb szempontból foglalkozhassék. Mert ő ezen a téren is kilépett a hagyományos keretekből, nem a háborúk rajzára szorítkozott, hanem eszméket keresett a történelemben. Erre hívta föl előkelő tanítványainak a figyelmét is nemcsak szóval, hanem írásban is.[1]

Tudományos munkásságával teljes elismerést érdemelt ki, ennek bizonyságául felajánlták neki a rektori tisztséget és kitüntetésekkel kecsegtették, de ő visszavágyott hazájába, hol tovább kívánta folytatni megszakított középiskolai tanári működését. Azonban terve most sem sikerült. Két évi bécsi tartózkodás után kénytelen volt engedni rendfőnöke fölszólításának, ki Klimó püspök kérelmére Pécsre küldte őt theológiai tanárnak. Ez újabb bizonysága sokoldalú tudásának.[2] Hogy új működési körében is megállta a helyét, bizonyítja Klimó jellemző nyilatkozata: Antal atya olyan nagy tudással rendelkezik, hogy azzal az osztrák rendtartománynak összes szerzeteseié együttvéve nem ér föl.[3]

Mária Terézia szívén viselte az iskola ügyét s annak a megjavításán, reformján fáradozott úgyszólván trónralépte óta. A kegyes-tanítórend, melynek önálló tanrendszere még nem volt, elő akarta segíteni a királyné szándékát azáltal, hogy egy életképes, a kor viszonyaihoz alkalmazott tanrendszerrel lép föl.

1751—52-ben nagy tanácskozások folytak ebben az ügyben Bécsben, részt vettek azon az örökös tartományokban működő legkiválóbb tanférfiak, míg a magyar rendtartományt szintén három kiváló ember: Bajtay, Cörver János br. és Conrádi Norbert képviselték. E tanácskozás eredménye lett az új Systema.[4]

Az 1753. nyitrai káptalanon mint a pesti ház megbizottja vett részt Bajtay, de mint a rend kebelén kívül működő, aktív szavazati jog nélkül.[5] Ő lett a káptalan tit-

[1] Specimen rationis in historicis institutionibus susceptae.

[2] Kácsor i. m. 83. l.

[3] Kácsor i. m. 83. l.

[4] Takáts S. i. m. 165. l.

[5] Capitula Provincialia et congregationes etc. 142. l. Kézirat a kegyesrendiek levéltárában.

kára, a római káptalanra kiküldött s őt kandidálták első helyen a rendfőnökségre. Ugyancsak ekkor dolgozta ki a rend megbízásából tanügyi tervezetét, ami arra enged következtetni, hogy a Systema nem felelt meg a magyar viszonyoknak s így nem is nyert alkalmazást.[1]

A római káptalan tényleg rendfőnökké választotta Bajtayt (1754), de feladatának nem élhetett ezúttal sem, mert a királyné parancsa Bécsbe szólította őt. Körlevélben búcsúzott rendtársaitól, kik őszintén sajnálták távozását[2] s kinyilvánította, hogy helyettesítésével Nemcsényi Adolfot bízza meg.

Azonban nagy elfoglaltsága sem tudta megakadályozni, hogy időnként személyesen ne végezzen hivatalos látogatásokat. Különös gondja volt a noviciátusra, melyet 1756-ban is meglátogatott Privigyén, Cörver János kíséretében.[3]

Bajtay második tartózkodása. Tanítói működése az udvarnál.

Bajtayt már régen kiszemelték a trónörökös tanítójává a magyar történelemben s alig hogy rendfőnökké megválasztották, a királyné Bécsbe rendelte őt.

A rendtársakhoz intézett levelében szeretetteljes búcsút vett tőlük és panaszosan említette meg, hogy 21 éve viseli ugyan már a rend öltönyét, de e meglehetős hosszú idő nagy részét a sors kegyetlen szeszélye folytán vagy külföldön tölté tanulmányaival elfoglalva, vagy a betegség fosztotta meg munkaerejétől, midőn úgyis gyenge szervezetét megtámadta. Kéri rendtársait mint rendfőnök, könnyítsék meg feladatát azzal, hogy a rájuk bízott gyermekek nevelésében, tudományos és erkölcsi kiképzésében buzgólkodva feladataiknak híven megfelelnek. Őt a királyné parancsa kiszólítja

[1] Lásd bővebben a Magyar Középiskolában megjelent értekezésemet (1910. II. füzet).

[2] Hist. Domus Prividiensis, mely a rendtársak ítéletét Bajtayról e szavakban foglalja össze: „Vir et nobilitate clarus et eruditione insignis". II. k. 74. l.

[3] Hist. Dom. Privid. II. 78.

körükből, lesz ugyan távolléte alatt helyettese, de ha valaki egyenesen hozzá akar fordulni, mindig szeretettel fogadja.[1]

Az első feladat, amely Bécsben reá várakozik, József főherceg számára magyar történelmet írni.

Érezte feladatának súlyát s ennek kifejezést adott, mikor egyik rendtársa, Orosz Zsigmond, a kitüntető megbizatás alkalmából üdvözölte őt. „Egyébiránt nem tudom, vajjon Tisztelendőséged megbizatásom alkalmából joggal gratulál-e? Mert nem akármilyen történelmet kell írnom, hanem olyant, mely a legüdvösebb tanácsokkal és intelmekkel lássa el a fejedelmet az állam és a nép kormányzásában. Ez pedig a lehető legnehezebb feladat. Honfitársaink jelleme, sőt maguk a törvények, az előjogok és szokásaink az uralkodók törekvéseivel szerfelett ellenkeznek. Habár tehát nem utolsó a tisztességnek ez a széke és olyan fényben élek, hogy arra bármely magánember büszke lehetne, én azt fogom mégis mindig vélni, mintha — mint mondani szokták — Sejanus lován ülnék, míg vissza nem nyerem életem előbbi formáját és rendjét".[2]

Még élénkebben festette a veszélyt, amely e kitüntető megbízással jár, a rend generálisához írt levelében. A történeti anyagot politikai jegyzetekkel kell kísérnie és az állam kormányzására vonatkozó tanácsokat adni. Hogyan járjon ő el, mikor a fejedelmek abszolutizmusra törekszenek, a magyar nemzet pedig e törekvéseket mindenkor visszautasította.[3] Hogyan mutasson rá egyik vagy másik hibáira anélkül, hogy neheztelést ne vonjon magára? Habár erős támaszai vannak az udvarnál,[4] mégis attól fél, hogy egyszer csak a fény, amelyben most él, kialszik és pusztulást hoz rá.

Annyira biztosra vette az udvar szellemével való össze-

[1] Körlevele a kegyesr. közp. levéltárban.

[2] 1754 aug. 20.-áról a kegyesr. közp. levéltárban.

[3] „Hodie enim omnium principum hoc unum est studium, ut populis summo arbitrio ac potestate praeesse eosque sibi penitus subiicere possint... Populus autem noster, ut omnes aetates anteactae docent, principibus perpetuo restitit et leges ipsae eorum auctoritati plurimum adversantur." Római gener. levéltár. Fasc. epist. prov. Hung. 530. sz.

[4] „Ecquidem quamvis me duo praecipua urbis columina Toussains et Bartenstein auctoritate sua mirum in modum protegant etc." Római lt.

ütközését, hogy rendfőnöki állását is megtartotta azon esetre, ha Bécset el kell hagynia.[1]

Nehézzé tette a tanító helyzetét az az éber gond is, amellyel az anya ellenőrizte a tanítás menetét, nemtetszésének, ha szükségét látta, kifejezést adott s gyermekei nevelőinek még az órabeosztást is maga írta elő, habár éppen ez mutatja, hogy a munkától nem kímélte őket.[2]

A trónörökös nevelője magyar főúr, Batthyány Károly volt, kit később Künigl gróf helyettesített. A tantárgyakat külön-külön tanítók adták elő. Podewils porosz követ nem sokat tételez föl a makacs gyermekről, aki csak a katonai dolgok iránt érdeklődik, de „a tanuláshoz semmi hajlamot sem mutat".[3] Később mégis fölkelti érdeklődését a matematika, földrajz és történelem, mely utóbbit Bossuet és Rollin műveiből tanulta.

Tizenegy éves koráig csak játszva tanult, ekkor vette kezdetét a komolyabb munka. Weger halála után egy ideig Weikard, majd Leporini oktatta a fiatal herceget a történelemre. Miként ezen korban rendesen, az oktatás az ó-szövetség tárgyalásával kezdődött, ezt követte a négy monarchia története. Bartenstein előtt azonban gyakorlati cél lebegett és elsősorban azon országok és tartományok történetével akarta a trónörököst megismertetni, amelyek fölött egykor uralkodni fog, vagy amelyekhez szorosabb kapcsok fűzik. E célból megfelelő tankönyvekre volt szükség s így kaptak megbízást az örökös tartományok és szövetséges államok történetének megírására Leporini, Bourguignon, Rosenthal és Freysleben s így szólították föl a magyar történelem megírására Bajtayt.[4]

A feladat nemcsak a rideg tények elsajátítása volt, hanem az okulás is, melyet a jövendő uralkodónak a multból merítenie kellett s ezért az uralkodóknak nemcsak kiváló tulajdonságait kellett rajzolni, hanem hibáikat is kiemelni.[5]

[1] Római generálisi lt. 1754 aug. 25-éről.

[2] Wolf i. m. 100—1. l.

[3] „Ich zweifle, dass er jemals ein grosses Genie sein wird." Arneth: Geschichte Maria Theresia's. IV., 156. l.

[4] Arneth i. m. IV. k. 165—70. l.

[5] Bartenstein utasítása ez volt: „Die Vorzüge und Fehler der Regenten frei zu schildern." Wolf i. m. 306. l.

Bajtay nagy szorgalommal, mély tudással írta meg ezt a művét, arra törekedve, hogy hazája érdekeit és az uralkodóház felfogását lehetőleg összhangzásba hozza.[1]

Míg a történetírással foglalkozott, nem feledkezett meg rendjéről sem, melynek főnöke, sem pedig hazájáról, melynek hű fia volt és szolgálatot tett mindkettőnek ott, hol alkalom nyílott rá.

1754-ben meghalt Eszterházy Ferenc gróf tárnokmester és meghagyta, hogy fia a pesti városháztéri házat csak az esetben engedje idegen kézre, ha azt a piaristák vonakodnának megvenni. Bajtay a rend hozzájárulásával 43.000 forintért meg is vette a házat, de Pest városa, miként már 1731-ben is megtette, most is tiltakozott a vétel ellen. Az ügy a helytartótanácshoz és a kancelláriához került s mivel Bajtay kimutatta a pesti tanács ellenséges állásfoglalásának megokolatlan voltát, az a rendre nézve kedvező megoldást nyert.[2]

1757-ben letelt rendfőnökségének három éve, s ő elfoglaltságára hivatkozva végleg leköszönt. Elvégezte első feladatát, a magyar történet megírását is, de mielőtt az oktatásra került volna a sor, Mária Terézia még egy fontos megbizatást adott neki: saját uralkodása történetének megírását.[3] Magának a történelemnek előadására csak 1759-ben került a sor. Ezt megelőzőleg 1758-ban József nehéz betegségen ment át, mely komolyabbá tette őt, s ekkor látott neki igazán az önképzésnek.[4]

Néhány hónap mulva az oktatást befejezve azt hitte, visszatérhet hazájába, a királyné azonban mindig újabb és újabb megbízásokat adott neki, melyek őt a királyi udvarban tartották. Mária Terézia kitüntette őt azzal, hogy bármikor szabadon eléje járulhat, de ő nagyon ritkán élt e

[1] A királyné biztosítani akarta a tudós kényelmét munkája megszerkesztésének ideje alatt s kocsit bocsátott rendelkezésére, hogy kényelmesebben járhasson a Burgba, császári könyvtárba, levéltárba. A kollégiumnak, amelyben Bajtay lakott, 130 scudit (scutata) fizetett évenkint az ellátásáért a királyné. Római gener. lt.

[2] Takáts i. m. 219—22. l. Bajtay idevonatkozó levelei a kegyesrendi központi levéltárban.

[3] „Munus conscribendi res ea imperante gestas." Kegyesr. közpt. lt.

[4] Wolf i. m. 307. l.

keggyel.[1] Általában rosszul érezte magát a bécsi udvarban, amihez hozzájárult talán az udvar nyomott hangulata is. Ekkor folyt a hétéves háború, mely újabb gyászt és annyi vereséget hozott a Habsburgokra, s ez természetesen visszahatott az udvari életre is. Mária Terézia eltiltotta azokat a vidám ünnepségeket, amelyek előbb szokásban voltak, mert nem tartotta illőnek mulatni akkor, mikor a monarchia nagyhatalmi állása forog kockán, s mikor ezrek áldozzák érette és birodalmáért életüket és vérüket.[2]

Ebből a komor, rideg színezetből csak akkor engedett az udvar rövid időre, ha egy-egy győzelmet jelentettek, ami bizony ritkán történt.

Bajtay levelei melankólikus kedélyre engednek következtetni, képzelhetjük tehát, mily nyomasztólag hathatott reá a gyászos környezet, s mily őszintén kívánkozhatott vissza rendtársai körébe. „Higyje meg nekem, — írja Károlyi Antalnak — hogy ezerszer szívesebben lennék ott (Károlyban), mint itt; mert végtelenül egyszerű jellemem nincs semmi viszonyban az udvari emberek mozaikjával".[3] Ha Bécset elhagyhatja, elvonul a világ zajától Breznóra vagy Korponára, „mert szolgálni kell már egyszer Istennek is, miután annyi ideig szolgáltam a világot".[4] A királyné azonban ismét okmányok gyűjtésével bízza meg, ami néhány hónapot fog igénybe venni: „ainsi adieu de rechef pour quelque temps la chère Patrie".[5]

Ismerőseivel, barátaival váltott leveleiben, — bár elég tartózkodó egyébként — érdekes közléseket találunk az udvarra, a politikára és a hadviselésre vonatkozólag.

Már első bécsi tartózkodása alkalmával mint olyan egyén, aki a trónörökös tanítására ki van szemelve, érdeklődött az udvar ügyei, tervei és a magyarokról való fölfogásáról. 1751-ben tudatja Károlyi Ferenccel az országgyűlés előkészületeit.

[1] „Fecit mihi praeterea copiam libere, quum lubet, ad se veniendi ussitque venire persaepe; quamquam ego clementia hac certis de caussis admodum raro utar." Levele a kegyesr. közp. ltárban.

[2] Wolf i. m. 120. l.

[3] Gróf Károlyi lt. 1759 jún. 19.-éről.

[4] U. o. 1759 aug. 17.-éről.

[5] U. o. 1760 jan. 5.-éről.

„Az országnak gyűlése lassankint közelget. Itten kimondhatatlan nagy készöletek vannak alattomban. M. Cancellarius Ur ő Excja csak ennyihány órával fog az Fölséges Urak előtt lemenni, mert pro 25. Aprilis bé fogja ő Excja várni az Deputatusokat, azután penig még némely rendeléseket, a mint mondotta fog tenni. Itten bizonyosnak mongyák, hogy az két Ifiú Fejedelem közül egyike magyarul fogja az urakat az Győlésben köszönteni. Az mely magamnak is annyiban hihető dolognak teczik, hogy valóban az Fejedelmek szorgalmatosan tanulják az Magyar nyelvet, főképen Károly kis Herczeg, a ki már alkalmasint beszélli. Sőt az Komornyik Uraknak is tanulni köll, úgy annyira, hogy Jóseph Koronás Fejedelem udvarában ma, holnap senki se lészen, az ki az magyar szót ne tudgya. Lehetne azonban ezen országgyőlésről sokat szóllani. De mivel mostanában sokan a Velenczeiekkel aszt tartják, hogy Di Dio poco, della Republica niente parlar, csak gondolni köll inkább asztat és nem mondani. Én az én Istenemtül mást nem kévánok, hanem hogy az Fejedelem és Nép köszt valamely idegenség ne támadjon, ne haec Congregatio Populi sit lapis offensionis, petra scandali et in opprobrium gentibus."[1]

Mikor az udvarba került, törekedett érdeklődést kelteni nemzetünk, nyelvünk és szegényes irodalmunk iránt. Az öreg Van Swieten figyelmét ő terelte a magyar irodalomra, s diadallal írja, hogy munkája nem volt eredménytelen. „Báró Van Swieten... előrehaladott kora dacára (55 éves) Cato példájára neki feküdt a magyar nyelvnek, hogy Károly főherceggel beszélgethessen és rövid idő alatt annyira előrehaladt, hogy könnyen tud beszélni és könyveket értelmezni, miként a minap magam meggyőződtem... Továbbá akkor, mikor összes főleg idegen kiadású magyar könyveit megmutatta és én akkora készlet felett csodálatomat fejeztem ki, Párizpápait említve, azt mondja, csak ez az egy hiányzik és kért, hogy e könyvnek, ha lehetséges, egy példányát adjam neki."[2]

[1] Gróf Károlyi lt. 1751 febr. 3.-áról.

[2] Latin levele rendtársához, Orosz Zsigmondhoz. (1755 nov. 6.) Kegyesr. közp. lt.

Többször tesz említést leveleiben a háborúról és annak hatásáról az udvarra. A hétéves háborút Mária Terézia — szakítva az angol szövetséggel — a franciák szövetségében vívta meg, de kevés szerencsével. 1758-ban a nyugati harctéren a franciák szenvedtek vereséget, keleten pedig a poroszok bevették Schweidnitzet, s május 5.-én Olmütz előtt álltak, melynek elfoglalása utat nyitott volna Frigyesnek Bécs felé. Bécset nagy rémület szállotta meg, s erre vonatkozólag írja Bajtay Cörver Jánosnak: „... mi most mind készen állunk a menekülésre, mert sorsunk egy ütközettől függ, amelyet ha elvesztünk, az ellenség Bécs kapuiban lesz. Az udvar már készen van, hogy Grácba vonuljon, ahol minden szállás le van foglalva".[1]

Érdekes esetet említ arra nézve, mily komolyan fogta fel Mária Terézia uralkodói feladatát. Lascy generális éjnek idején érkezett Bécsbe új hírekkel és új tervekkel. A kapott parancshoz híven felköltötték éjfél után a királynét, aki kihallgatáson fogadta a tábornokot, másnap pedig értekezletet tartottak, Lascy terveit elfogadták, s ő azonnal visszautazott a táborba.[2]

1760-ban József trónörökös nőül vette parmai Izabellát. A menyasszony fogadásának megállapították már a körülményeit, s bár az iratok még a kabinetben vannak, Bajtay már tudja a fogadás módozatait. Október 6.-án lesz az esküvő. A hercegnőt Salm gróf fogadja Ausztria határán. Megérkezése után két napig Laxenburgban fog lakni, s első nap itt üdvözli őt vőlegénye és az egész császári család. Második nap együtt ebédel vőlegényével. A harmadik napon a Belvederébe vezetik az ausztriai rendek a menyasszonyt, s aznap este lesz az ünnepélyes esküvő vagy a Szent-Istvánban vagy az augusztinusoknál. Az egész nemesség óriási készületeket tesz nemcsak Bécsben, de a vidéken is. Brabant egy csipkeruhát küld ajándékba a menyasszonynak; ezen a

[1] Kegyesr. közp. lt. Megerősíti ezt Khevenhüller is. Mikor tavasszal a Schönbrunnba való átköltözéshez készült az uralkodócsalád, Mária Terézia szomorúan mondotta a pakoló kamarásnőnek: Nimm etwas mehr mit, vielleicht gehen wir weiter. Wolf i. m. 120. l.

[2] Gróf Károlyi lt. 1759-ből.

ruhán 600 leány dolgozott és 130.000 tallérba került. Csak a magyarokról nincs még semmi hír.[1]

Bajtay bécsi tartózkodásának püspökké való kinevezése vet véget. Mielőtt ezt a fejezetet lezárnók, arra a kérdésre kívánunk választ adni: volt-e része Bajtaynak abban, hogy József alkotmányunkat félredobta? A válasz határozottan tagadó. Az idő, mely alatt közvetlen befolyása volt a trónörökösre, oly rövid, hogy az egy életre szóló hatást nem gyakorolhatott reá s ez idő alatt is többen oktatták Józsefet. Hivatkozhatunk Bajtay leveleire is, melyekből hazájához való ragaszkodása és szeretete tűnik ki, s habár nemes értelemben fölvilágosult szellemével a rendiség a maga kiváltságaival ellentétben állott is, oly eszmék hirdetésére, melyek nemzetének megsemmisítését célozták, nem vállalkozhatott. Khevenhüller tanusága szerint mint fiatalember tanulmányai bevégzése után adta át magát József a francia irodalom tanulmányozásának, s innen merítette népboldogító eszméit.

Bajtay összeköttetése a Károlyi-családdal.

Miként Bajtay István összeköttetésben állott Károlyi Sándorral, Bajtay Antal is állandó összeköttetésben volt Károlyi Ferenccel és fiával, Antallal. Az öreg Károlyiék becsülésüknek akként adtak kifejezést, hogy — miként Bajtay írja Antal grófnak — „meghívtak minden időkre asztalukhoz".[2]

Igazi baráti viszonyba azonban Antal gróffal lépett. Károlyi Antal 1732-ben született.[3] Iskoláit Pesten kezdte s már itt kitűnt szorgalmával és tehetségével. Tanulmányai befejezésére Bécsbe ment, hol a királyné megkedvelte a kedves és eszes fiúcskát és azzal tüntette ki, hogy a trónörökösnek, Józsefnek a játszótársává választotta. Bécsi tartózkodása idején ismerkedett meg Bajtayval.

[1] Gróf Károlyi lt. 1760. márc. 31.-éről.

[2] Gróf Károlyi lt.

[3] A Károlyi-család történetét megírta a piarista Horváth József, Károlyi József gyermekeinek nevelője. A mű két példányban (latin és. francia nyelven) kéziratban van a kegyesrend központi levéltárában. A két szöveg nem fedi teljesen egymást. A latin bővebben tárgyalja a család történetét, de éppen Károlyi Antal és Bajtay összeköttetésére értékesebb a francia

Az élesszemű Bajtay felismerte az ifjúban a tehetséget, a tudományok iránt való érdeklődést és a lelki derékséget és elhatározta, hogy mentora lesz a szülői háztól távol, idegenben nevelkedő Antal grófnak s közreműködik szellemének kiképzésében és a benne rejlő szép lelki tulajdonok irányításában.

Céljának elérésében segítségére volt az a vonzalom, melyet az ifjú idősebb barátja iránt érzett s a bizalom, melylyel iránta viseltetett. Valahányszor kétsége támadt, valahányszor nagy elhatározások előtt állt, mindig kikérte Bajtaynak a véleményét nemcsak az ifjú, de a férfi Károlyi Antal is.

Ő jelölte meg az önképzés irányát, ő ajánlta azon műveket, melyeket alkalmasaknak vélt a lelki világ kialakítására és a szellem kiképzésére. A lelki kapocs mind szorosabbra fűződött köztük s „nemsokára a mester lelke, hogy úgy mondjuk, átment a tanítványba és onnan származott ízlése, sőt szenvedélye a szépirodalom és főleg a történelem iránt".[1]

Az ifjú gróf elvégezte tanulmányait s a királyné kegye ismét megnyilatkozott, kamarás lett. Híven családja hagyományaihoz, fegyverével akarta szolgálni királyát és Eszterházy József ezredébe lépett. Antal gróf távozása mindkettőjükre káros hatással volt. Az ifjú elvesztette atyai tanácsadóját, lelki egyensúlya megbillent s panaszkodik, hogy sokat tépelődik. „Mindenekfelett ne bölcselkedjék oly sokat a jövő dolgokról, — ajánlja neki Bajtay — vegye mértékül a jelent és a körülményeket, melyekben él."

De Bajtayra nézve is unalmas kezdett lenni a bécsi tartózkodás és szeretett volna minél előbb szabadulni. Ezt kifejezte Károlyi Ferenchez írt levelében, kihez ugyanakkor egy kéréssel fordult. Római tartózkodása idején megismerkedett Albani bíborossal s később is összeköttetésben állottak egymással. Ugy látszik, a bíborosnak nagyon ízlett a tokaji bor és szeretett volna szőlővesszőket szerezni birtokai számára. A közvetítésre Bajtayt kérte föl, aki viszont továbbította a kérést Ferenc grófhoz „a Tokay hegyeknek és boroknak királyához".[2]

[1] Horváth i. m.

[2] Gróf Károlyi lt. 1756 jan. 11.-éről.

1756-ban kitört a hétéves háború, melyben hősies viselkedésével Károlyi Antal magára vonta a figyelmet. A lowositzi ütközetben azonban majdnem életével fizette meg vakmerőségét. Gránátosaival veszélyes ponton túlnyomó ellenséggel szemben hősiesen tartotta magát mindaddig, míg egy ágyúgolyó meg nem sebesítette. Katonái kivitték az ütközetből, az orvosok kezelés alá vették, de nem bíztak fölgyógyulásában. A szerencsétlenségről tudomást szerzett a királyné is s nemes lelkének szép tanujelét adta, mikor a hős kuruc generális hős unokájához a legkiválóbb orvosokat küldte és időnkint jelentést kívánt a beteg állapotáról.

A gondos ápolás megmentette az ifjú életét. Ez az eset memento volt a család számára. Antal grófnak kellett a családot fentartani s ezért 1757-ben atyja megházasította őt. Felesége Harruckern Jozefa bárónő, ki nővérével, Mária Annával az óriási kiterjedésű Harruckern-birtokok örököse volt.[1]

A sebesülés után egy év mulva visszanyerte egészségét a gróf s elhagyva ifjú nejét, újra a küzdők sorába lépett. Bátorságával ismét kiérdemelte fölebbvalóinak dícséretét, kik elragadtatással írtak róla a királynénak is. Bajtay örült, mikor a hőstettekről értesült, de féltette is barátját és azért kérte, hogy fékezze bravúros vitézségét és vigyázzon magára.[2]

Két hét mulva e levél elküldése után megtörtént, amitől Bajtay félt. A hochkircheni csatában bátor küzdelem közben ismét súlyos sebet kapott Károlyi. Bajtay részvéttel értesül a szerencsétlenségről és csak az vigasztalja, hogy tudomása szerint a fiatal gróf nagy kitüntetést kap, a Mária Terézia-rendet.[3] Szeretné a beteget meglátogatni, de a királyné záros határidőre megbízást adott neki, de ha azt elvégzi, föl fogja keresni Prágában.[4]

Károlyi a tétlenség napjait önképzésre akarja fordítani s több ízben fordul Bajtayhoz, hogy ajánljon neki olvasni valót. Caesart már áttanulmányozta és nagyon megkedvelte, ebben

[1] Lásd Éble G.: A Harruckern- és a Károlyi-család. 74—75. l.
[2] Gróf Károlyi lt. 1758 okt. 1.-éről.
[3] Gróf Károlyi lt. 1758 okt. 1.-éről.
[4] Gróf Károlyi lt. 1758 dec. 29.-éről.

találkoznak Bajtayval, aki most a klasszikusok közül Cicero filozófiai munkáit, Platont és Plutarchos életrajzait (francia fordításban) ajánlja neki. A gondolkodás fejlesztésére igen alkalmasak Voltaire művei, főleg az Henriade. Érdekli Károlyit Voltairenek XII. Károlyról írt munkája is. Bajtay megküldi neki a munkát és ahhoz egy érdekes reflexiókkal telt levelet csatol, mely jellemző az ő gondolkodásmódjára. „Ő (XII. Károly) nem az én hősöm." Károly tervei nem lepik meg, a kivitelben több a véletlen, mint a tervszerű, több a vakmerőség, mint a bátorság.

Borzad makacsságától Benderben és Stralsundban és gyűlöli embertelenségét barátai és jótevői iránt. A fejedelmi erények hiányoznak belőle. Ő Voltaire, a tudós iránt tisztelettel viseltetik, de következetlenséggel kell vádolnia. Míg másokat megró, akik haszontalan fejedelmek történetét megírják, ő megírja egy királyét, ki tönkretette nemzetét.[1] Valószínűleg később még több következetlenséget is talált Voltaireban.

A Károlyi Antallal váltott levelek nemcsak Bajtay nagy tudásáról, európai műveltségéről tesznek tanubizonyságot, hanem egyik-másik elénk állítja a szellemes csevegőt és időnként a derűs hangulatú embert is. Ez a derű azonban csak ritkán nyilatkozhatik meg; állandó betegeskedése sok keserűséget okoz neki.

Az 1758. év végén Károlyi beszámol az érdeklődésről, amelynek betegségében központja és panaszkodik, hogy gyakran lázas. Kedves humorral írja neki Bajtay, hogy ezen nem csodálkozik. Ahol annyi szép és jó nő van, lázasnak kell lennie. S szellemesen idézi az öreg Scipio példáját.

Ugyanezen levelét így fejezi be: „J'aime certainement votre Comtesse, parceque je suis persuadé qu'Elle Vous aime. Si Elle ne Vous aimoit pas, je la haïrais mortellement."[2]

Amit Bajtay előre jelzett, bekövetkezett. Károlyi megkapta a Mária Terézia-rend keresztjét, tehát az elsők közt volt, kik e kegyben részesültek. Felgyógyulása után Bécsbe ment, hogy a királynénak megköszönje a kitüntetést. A

[1] Gróf Károlyi lt. 1759 január 27.-éről.
[2] Gróf Károlyi lt. 1759 január 9.-éről.

királyné igen kegyesen fogadta őt, de úgy látszik, Antal grófban volt valami a régi szabású, önérzetes magyar főúrból s azért figyelmezteti Bajtay, hogy feltünőbben juttassa kifejezésre hálaját, mert a királyné éles szeme észreveszi, kire milyen hatással van jótéteménye.

Míg Károlyi Antal hazájától távol küzdött a királyné szolgálatában, nagy csapás sujtotta őt, meghalt az atyja, Ferenc gróf (1758 augusztus 14). Atyja halála nemcsak lesujtotta, de nagy zavarba is hozta Antalt. A fiúi kötelesség és a gazdátlanul maradt birtok hazaszólították, de a tépelődő és önérzetes fiatal gróf attól félt, hogy távozását arra magyarázzák, mintha ő ki akarná magát vonni a királya iránt való kötelesség teljesítése alól.

Zavarában Bajtayt kereste fel levelével. Ez mindenekelőtt mély részvétének adott kifejezést. „Egy ilyen veszteség — mondja Bajtay — nem lehet érzékenyebb egy fiúnak, mint egy igaz barátnak mint én.“ Ezután kérte őt, hogy ne írjon egyenesen a királynénak, mert ezt csak a bizalmasok tehetik, akiknek őfelsége megadta erre a jogot és a miniszterek, de ezek is csak állami ügyekben, vagy mások érdekében, de saját ügyükben mindig kérvényt adnak be. Maradjon a rendes gyakorlatnál. Kérjen engedélyt a hadi tanácstól, hogy atyját eltemethesse és házának súlyos anyagi zavarait rendezhesse. Irjon egy német levelet báró Kochnak, fejtse ki ott is okait és hangsúlyozza, hogy csak bizonyos időre kéri a fölmentését, kész a királynét utolsó csepp véréig szolgálni. Ilyen szellemben írjon a kancellárnak és báró Kollernak is. Kora miatt ezredtulajdonos még úgy sem lehet, vegye tehát kezébe háza ügyeit. „Quant à l'enterrement, souvenez vous de la maxime, que doit avoir la grand noblesse.“ Szerezzen tudomást nagyatyja temetésének lefolyásáról s ő is úgy temettesse el atyját.[1]

Míg Károlyi az engedélyt annyi fórum közvetítésével megkapta, hónapok teltek el. Közben megtörtént a hochkircheni ütközet, melyben megsebesült s betegsége ágyhoz kötötte.

Felgyógyulása után a királynétól nemcsak hogy engedélyt

[1] Gróf Károlyi lt. 1758 augusztus 22.-éről.

kapott a távozásra, de egyenesen el is tiltotta őt a felség a háborúban való részvételtől és élete veszélyeztetésétől, míg fiúutódja nem születik.

Károlyba érve először Bajtay szavait megszívlelve, fényes temetést rendezett atyjának. Mintegy 12—13.000 ember jelent meg az ország minden részéből, hogy tiszteletét lerójja a kiváló halott iránt. A temetést Barkóczy Ferenc egri püspök végezte, aki csodálkozva kiáltott föl: „Hodie credibile est finem imponi pomposis celebribusque in Hungaria funeribus."[1]

A temetés után hozzálát a birtok rendezéséhez. Életét eddig tanulásban és a hadban töltötte, a gazdaságban teljesen járatlan s most egyszerre nyakába szakadnak az anyagi gondok, melyek egy kiváló gazdát is próbára tettek volna.

Már Károlyi Sándor rendkívül súlyos anyagi gondokkal küzdött 1740—41-ben, mikor a kötelezvényre vásárolt birtokok tulajdonosai közül többen követelték a birtok árának a tőkéjét.[2] Akkor Ferenc gróf oldotta meg ügyesen a kérdést, de élete végén ő is úgy járt, mint atyja. A hosszú háborúskodás gazdasági válságot idézett elő s mielőtt ügyeit csak némileg is rendezhette volna, meghalt. Antal gróf zavarában ismét barátjához fordul. Bajtay több levelet intéz ez ügyben Károlyihoz, amelyekben tanácsokat ad neki ügyei rendezésére. Az első feladat, hogy ne essék kétségbe és ne szemlélje csak a bajokat, hanem tegyen is. Van körülbelül 236 szolgája, ezek közül csak a legszükségesebbeket tartsa meg, a többit bocsássa el. A nagy háztartást szerényebb váltsa fel és a lakomák maradjanak el. Jövedelméből csak annyit fordítson saját céljaira, amennyi föltétlenül szükséges, a többit a hitelezők kielégítésére kell fordítania. Nézzen utána a gazdaságnak és gyakran tanácskozzék gazdatisztjeivel. Ez az egyetlen út, hogy a válságból kiláboljon. Kétségbeesésre nincsen ok, ne tegye magát tönkre haszontalan tépelődéssel, inkább tegyen egy kis utazást, csak Bécsbe ne jöjjön, mert itt inkognitó nem maradhat.[3]

Atyja halála után Antal lesz Szatmármegye főispánja,

[1] L. Horváth kéziratában.
[2] Éble G.: Károlyi Ferenc gróf és kora. I. 506—7. l.
[3] Gróf Károlyi lt. az 1759. évből.

az installáció alkalmával beszédet kell mondania, de ő a politikában és közigazgatásban épp olyan járatlan, mint a gazdasági kérdésekben. Tanácsért ismét Bajtayhoz fordul. Azonban Bajtaynak sem volt könnyű feladat ebben a kérdésben útmutatást adni. Kora ifjúságától csekély megszakítással mindig külföldön élt s nem ismerte a hazai viszonyokat. Ki is fejti Károlyinak, hogy ő legfeljebb általános útmutatásokat adhat, mert sohasem volt hasonló beigtatáson és annyi év óta külföldön élvén, magyar stílusa kissé nehézkes is lett. Azt ajánlja, hogy ne beszéljen atyáskodó hangon, mert ahhoz nagyon fiatal, inkább azt a bizalmat és tiszteletet emlegesse, mellyel a nemesség őseit támogatta a vármegye kormányzásában. Ez lehet a bevezetés. Tárgyalás gyanánt a megye alkotmánya és az idő kellemetlenségei szolgálhatnak. Végül térjen át a haza érdekeire és emlékezzék meg a királynéról. „Ilyenformán kezelheti majd a szíveket, amint akarja és teljesen megnyerheti céljainak."[1] Örömmel jelzi, hogy néhány nap mulva befejezi megbizatását és Károlyban fölkeresi a grófi családot. A sors másként akarta. A királyné újabb megbizatást ad neki, majd pedig szolgálatait az erdélyi püspökséggel jutalmazza.

Most már bőjt előtt (1761) nem hagyhatja el Bécset, mert Rómában minden lassan megy. A királyné abból az alkalomból, hogy József először elnökölt a magyar kancelláriában, Bajtayra ruházta a pozsonyi prépostságot is és most a kettős beneficium alól fölmentést kell kérni.[2]

Károlyit elfoglalják gazdasági bajai, Bajtayt leköti Erdélyben a kettős egyházi és politikai szerepkör, amelyet be kell töltenie s így a levélváltás ritkább lesz közöttük. Az összeköttetés azonban mindvégig fenmaradt. 1762-ben a tatárok fenyegették Erdélyt s ez alkalmat fölhasználva, szeretettel hívta a püspök Károlyit, látogassa meg őt. Most el lehetne kerülni a feltűnést is, mert a világ azt hinné, hogy a tábornokkal akar tárgyalni a haza megvédéséről.[3] Még élete vége felé is kéri a grófot, „boldogítsa egyszer

[1] Gróf Károlyi lt. 1759-ből.
[2] Gróf Károlyi lt. 1760 december 9.-éről.
[3] Gróf Károlyi lt. 1762 augusztus 30.-áról.

Excellenciátok valamely pusztás házamat drága személyekkel."[1]

A kitüntetések, melyekben a gróf részesült, a családban előfordult nevezetes események mind alkalmul szolgáltak Bajtaynak, hogy levelével felkeresse Károlyit. Hasonlóképpen beszámol az Erdélyben történt eseményekről is.

Károlyi többször ajánl a püspök figyelmébe ügyeket, melyek vagy közvetlenül személyét, vagy ismerőseit érintik (például Bölönyi József ügyét). Bajtay mindannyiszor a legnagyobb készséggel ajánlja fel segédkezését, hogy az ügy igazságos elintézést nyerjen.

Élete utolsó éveiben mind erősebb lesz a sejtése, hogy rövid idő mulva meghal és ennek leveleiben kifejezést is ad. 1771-ben egyik levelében így ír: „Szegény Gróf, O'Donel úrnak véletlen halálát minden jóakarója felettébb sajnálta. De pályafutásának végét példás kereszténységgel szakasztotta. Bár magam is íme oly szerencsés lehetnék! Ezen világból való kiköltözés kevesebb gondot szerezne, mintsem abban való megmaradás. Mindazonáltal nem fog az is talántán sokára halladni, mivel hanyatlásomat napról napra jobban s nyilvánosabban érzem."[2]

Bajtay erdélyi püspök lesz. Helyzete Erdélyben.

Mária Terézia meg akarta jutalmazni Bajtaynak az uralkodóház szolgálatában szerzett érdemeit, de a kitüntetést meglepetésnek tartogatta arra az időre, amikor Bajtay volt tanítványa, József főherceg, házasságot köt Izabellával, Fülöp pármai herceg leányával.

Bajtay már számítgatta az időt, amikor hazáját viszontláthatja s valamely csendes helyen rendje szolgálatában tovább működhetik, amikor a királyné kijelentette neki, hogy Erdély püspöki székére szánta.

Sztoyka Zsigmond püspök (1749—59) lemondott és Medgyesre vonult nyugalomba († 1770) s helyébe Batthyány József grófot nevezte ki a királyné.

[1] Gróf Károlyi lt. 1770 július 14-éről.
[2] Gróf Károlyi lt. 1771 május 22-éről.

Batthyányt az udvarnál kedvelték, fia volt a nádornak, Batthyány Lajosnak s így nem csodálhatjuk, hogy 25 éves korában már esztergomi kanonok, majd pozsonyi prépost, 32 éves korában pedig erdélyi püspök lett.

Fényes neve, előkelő modora nagy hatással volt az erdélyi rendekre. Migazzi bécsi érsek 1759 december 2.-án püspökké szentelte, 1760 február 10.-én pedig beigtatták. Azonban csak rövid ideig volt a szegényes erdélyi egyházmegye főpásztora, mert már 1760 május 22.-én kalocsai érsekké nevezte ki őt Mária Terézia.

A befolyásos rokonsággal bíró, gazdag mágnás ezalatt a rövid idő alatt is emlékezetessé tudta tenni erdélyi tartózkodását. Kolozsvárt konvertita gyermekek számára intézetet alapított, amelyben azok ellátást nyertek és oktatásban részesültek; Szebenben alapítványt tett, melyből később az árvaházban 50 kis gyermeket láttak el.[1] Az a rövid idő, amelyet itt töltött — szeptemberben már elhagyta Erdélyt — természetesen nem volt alkalmas arra, hogy a királyné törekvéseit előmozdítsa s így nem csodálhatjuk, ha emléke mint bőkezű főúré, mint a felekezeti béke ápolójáé maradt fenn.

Bár a királyné kiszemelte már az utódot, tiszteletben akarta tartani az erdélyi státus jogait és fölhívta, hogy szokás szerint három feddhetetlen jellemű férfiút terjesszen föl. Gondja volt azonban arra, hogy akaratáról a jelölő gyűlés tudomást szerezzen.

Össze is jöttek szeptember elsejére Szebenben a gubernátor, a gubernium katolikus tanácsosai, a fehérvári káptalan, a kolozsmonostori Boldogságos Szűz konventje, a fő- és az alesperesek, a kerületek főtisztjei, a királyi tábla assessorai és a királyi regalisták.

Azonban a választók nem vették jó néven Bajtay jelöltetését. Míg Batthyánynál az előkelő származás mindent feledtetett, addig Bajtaynál, az egyszerű szerzetesnél és pedagógusnál, aki hozzá még a királyi udvarból jön, szívesebben láttak volna erdélyi embert a püspöki széken.

[1] Katona J.: Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae, 1880 302—04. l. és Szereday: Series antiquorum et recentiorum Episcoporum Transilvaniae. 229—36 l.

Hogy így gondolkoztak, mutatja a szavazás eredménye. A királyné hívei csak annyit tudtak elérni, hogy a rendes három kandidátus helyett négyet terjesztettek föl, negyedik helyen Bajtayt.

A szavazatok így oszlottak meg a jelöltek között:

1. Szálpek Mátyás váradi prépost . . 26 szavazat
2. Biró János károlyfehérvári prépost 22 „
3. Kemény László gróf . . . . . 22 „
4. Bajtay Antal . . . . . 20 „

A gyűlés csak a királyné fölszólításának engedve, ejtette meg a szavazást, de azért azzal az alázatos kéréssel járult a felség elé, engedje meg, hogy Batthyány megtarthassa az erdélyi püspökséget is s kérjen számára a kettős javadalomért fölmentést.[1]

A gubernium szintén támogatta ezt a kérést. Azzal érvelt, hogy ha Batthyány legalább néhány évre megtartja a püspökséget, ez az egész országnak hasznára lesz. Másnak a 4000 forint fizetés úgyis kevés, míg Batthyánynak a két beneficiumból tisztességes jövedelme lenne. Hivatkoztak reá, hogy ez nem is példátlan dolog; Bornemissza Pál 1562-ben az erdélyi püspökséget összekapcsolta a nyitraival, Csáky Imre pedig mint kalocsai érsek élete végéig megtartotta a váradi püspökséget.

Világos mindebből, hogy az új püspök kinevezésének elhalasztásával csak Bajtay elejtését akarták elérni.

A kancellária a felterjesztésre adott véleményében elismerte Batthyány kiváló érdemeit, hogy a katholikus ügy igen sokat köszönhet rövid erdélyi működésének, de el kell ismerni, hogy a többi jelölt is érdemes férfiú. Bajtay előbb rendjének főnöke volt, kiváló tudós, akiben megvannak a püspökben megkívánható tulajdonságok és aki József főherceg nevelésével is érdemet szerzett.

Biró János szintén érdemes ember. Kemény neokonvertita, Erdélyben első egyházi férfiú a mágnásrendből s ötödik éve plébános.

Szálpek Mátyásnál kiemelte. hogy ő kapta a legtöbb szavazatot. Gyermekkorától Erdélyben nevelkedett, tanulmá-

[1] Orsz. lt. erd. kanc. o. 1760. 503. sz.

nyait kitünően végezte s plébános, kanonok, majd fehérvári prépost lett. Jártas az erdélyi jogban és egyházjogban s ismeri az egész erdélyi klérust.

Minthogy őt kívánja a nép, őt ajánlja a gubernium, a kancellária arra kérte a királynét, hogy a 4000 frt jövedelem mellett hagyja meg neki a nagyváradi prépostságot is.[1]

A királyné azonban nem teljesítette ezt a kérést, hanem a negyedik helyen jelölt Bajtayt nevezte ki erdélyi püspökké. E kinevezésre — miként a királyné írta a guberniumnak — Bajtay részint a vallási téren szerzett érdemeivel, részint a királyi herceg buzgó oktatásával szolgált rá.[2]

A királyné még ugyanazon a napon (okt. 5) a pápához is felterjesztette a kinevezést megerősítés végett s Bajtay érdemeit felsorolva és hivatkozva a püspökség szerény jövedelmére, kérte, hogy megerősítése grátis történjék.[3]

Bajtay elsősorban rendtársaival tudatta a kitüntetést, mely őt s személyében a rendet érte. Orosz Zsigmondhoz írt levelében kijelentette, hogy egész életében arra fog törekedni, hogy a királyné határtalan jóságáért kimutathassa háláját.[4] Cörver János báró rendtársát pedig felkérte, hogy tudassa a rendfőnökkel, Tapolcsányi Gergellyel, püspökké való kineveztetését, mert maga nem tudja, hogy a rendfőnök merre tartózkodik. Emellett arra kérte barátját, — s ez szép világot vet jellemére — hogy a rendfőnök útján tiltasson el mindenféle ünnepeltetést, mert az ilyesminek „halálos ellensége".[5]

Még októberben megkapta a bárói méltóságot s hogy jövedelme nagyobb legyen, a pozsonyi prépostságot.

Így méltó önérzettel írhatta Tapolcsányihoz: „a királyné

[1] Orsz. lt. (E. k. o.) 1760. 503. sz.

[2] „Praeclara quae in aula nostra Serenissimo Principi, Primogenito nostro dilectissimo praestitit obsequia etc." Erd. kanc. lvt. 1760. 499. sz.

[3] „Ipsam vero Confirmationis Bullam absque Annatae vel Taxae cuiuspiam solutione eidem ex ratione exiguorum Episcopatus istius Proventuum concedere dignetur." Erd. kanc. o. 1760. 502. sz.

[4] Kegyesr. közp. lvt. (1760 okt. 7.-i kelt.)

[5] „Qu'il ne permette pas, qu'on imprime la moindre chose de diée a moi, ou faite à ma louange, comme aussi tout publique témoignage d'honneur. Car je svis ennemi mortel de tout cela, et je m'en trouverois offensé au dernier point." Kegyesr. közp. lt. 1760 okt. 7.-éről.

.... példa nélköl való kegyelmességgel ennyihány nap alatt conferálta: 1. a Püspökséget. 2. az Intimusságot 6000 f. taxáját elengedvén. 3. a Gubernialis intimus Consiliariatusságot. 4. a Báróságot. 5. a Posonyi Prépostságot, s mindezeken fellül kegyelmessen azt ígérte, hogy Erdélyben szükségemet értvén, mindenekben segéttetni kíván".[1]

Bár a királyné lehetőleg segített rajta, hogy a kitüntetés pénzébe ne kerüljön, mégis sok kiadása volt s mivel — úgy látszik — az udvari élet költséges volt, a jövedelem pedig ennek nem felelt meg, kénytelen volt a rendhez kölcsönért fordulni.[2]

1761 áprilisában megérkezett XIII. Kelemen megerősítése, mit nyomon követett Bajtay püspökké szentelése. A szertartást éppen úgy, mint Batthyánynál, Migazzi végezte Bécsben május 1-én. Felszentelése után megtörtént a beigtatás is.

* * *

Az a majdnem 12 évi idő, amelyet Bajtay Erdélyben töltött, nem tartozott életének legkellemesebb korszakai közé. Az erdélyi nemesség zárkózottsága, az idegenből hozott püspök iránt tanusított bizalmatlansága és lenéző magatartása, a szerencsétlen politikai viszonyok s az erős felekezeti ellentétek, melyek minduntalan összeütközést szültek a művelt, finom lelkű ember és a királyné hálás híve és eszköze között, s végre megrendült egészségi állapota, mind hozzájárultak helyzetének kellemetlenségeihez.

Egészségi állapota már római tartózkodásának utolsó éveiben megromlott, s attól kezdve folyton betegeskedett. Már püspökké kineveztetése előtt szomorú lemondással jósolgatta Károlyinak közeli halálát; egyetlen reménye az északi hegyi levegő gyógyító ereje volt. Elképzelhetjük, hogy azok a zavaros viszonyok, mikor püspöki méltósága nagy politikai szerepre utalta, éppen nem voltak alkalmasak egészsége ápolására. Maga is többször panaszkodott leveleiben, s Buccow is úgy nyilatkozott róla Nenyhez írt levelében: „Notre digne Evecque... est d'une Santé très foible".[3]

[1] 1760 dec. 9. Kegyesr. közp. lt.
[2] Kegyesr. közp. lt.
[3] Orsz. lt. (Trans. Palf.) 8. f.

Politikai helyzetéről a sok ellentét között a legnagyobb keserűséggel panaszkodott Károlyi Antalnak, de magas állása kellemetlen helyzetekben is hallgatást és tűrést parancsolt.[1]

Csak az vigasztalta, hogy a királyné nem feledkezett meg róla, s évi 4000 frtot engedélyezett számára. Mikor ezért köszönetet mondott, szavaiból törhetetlen tisztelet és ragaszkodás világlott ki a királyné iránt.[2]

A királyné kegye abban is megnyilvánult, hogy megengedte neki, hogy szent Teréz napjára Bécsbe mehessen (1763). Ennek Bajtay már előre örvendett. Örült, hogy viszontláthatja régi jóbarátait, főleg Nenyt, s alig várta az idő múlását.[3] Mintha csak előre érezte volna, hogy óhajtása nem fog teljesülni, Buccow bécsi utazása miatt ugyanis le kellett mondania útjáról.

Az erdélyi tartózkodást valóságos számüzetésnek nézte, amelyből szeretett volna szabadulni, bárhová kellene is mennie. Attól félt, hogy Erdélyben még a királyné kegyét is elveszti.[4]

Némi reményt nyújtott neki a szabadulásra a nyitrai püspök halála. Neny dolgozott is érdekében, de útjában állt Gusztinyi, ki utódlási joggal volt a meghalt püspök mellett.[5]

Később az a hír terjedt el, hogy Gusztinyi nem lesz nyitrai püspök. E hírre Bajtay ismét Nenyhez fordult és kérte közbenjárását a királynénál: „Ön megszabadíthatna ebből a számkivetésből, melyben már három éve nyögök". Ha azonban a felség azt kivánná, hogy maradjon, kész Erdélyben fejezni be életét.[6]

A nyitrai püspök mégis Gusztinyi lett és Bajtay fájdalmas lemondással mondott köszönetet Nenynek fáradozásáért.

[1] Károlyi tudakozódott az erdélyi dolgokról, s ekkor írja neki Bajtay: „Je svis persvadé, que Vous Vous picquez de savoir les nouvelles de Transilvanie. et n'ignore pas, que j'y jouë un rôle, qui me fort desavantageux. Mais comme ma charge est trop exposée et que je ne puis pas faire des manifestes pour ma justification, il faut que l'endure avec patience." Gróf Károlyi lvt. 1762 nov. 25.-éről.

[2] „Je n'aurai jamais aucun autre objet en vue que Dieu et sa Majesté." Nenyhez 1763 jan. 6. Orsz. lvt. Trans. P. 4. f.

[3] „Je volerois dès ce moment chez Vous." Nenyhez i. h.

[4] U. o. 1763 okt.

[5] U. o. 1763 dec. 7.

[6] U. o. 1763 dec. 17.

Nem a pénzvágy,[1] vagy a nyugalmasabb élet vezette őt a nyitrai püspökség kérésére. Az előbbire a spanyol közmondást tartja: tanto bien non es bien, az utóbbira nézve hálátlanságnak tartaná, ha a nyugalmat eléje helyezné a királyné szolgálatának. Kettős ok késztette e lépésre: — mint maga írta — 1. adósságait akarta egyrészt megfizetni azoknak, kik annak idején nehéz helyzetéből kimentették. Bár évenkint rendesen 3000 frtot fordított erre, összes adósságai törlesztése mégis még öt-hat esztendőt venne igénybe, s gyenge egészsége nem igér annyit. 2. A másik ok pedig, hogy több hasznot hajtson a királynénak és az egyháznak. Erdélyben a törvények és kiváltságok kezét megkötik, nem is szólva a lelkiismereti aggályokról és a gyötrelmekről, melyeknek ki van téve, mikor annyi különböző érdek kiegyenlítésén fáradozik. Neny révén ezt a királynénak is tudomására akarta hozni, hogy ne higyje, mintha nemtelen ambíció sarkalná őt.

Levelében még egy jellemző dolgot említett. Tudatták vele, hogy mostohaatyját, Grassalkovich Antalt szélhűdés érte. „Bár kedves és gyöngéd atyából ellenségévé lett",[2] Bajtay mégis őszintén sajnálta. Szívesen megváltaná életét — írja — a magáén, mert még sok érdemes szolgálatot tehetne a királynénak. A csapást különben a székelyek imájának tulajdonítja. A székely nemzet nevében egy iratot intéztek a grófhoz, telve hazug panasszal fia ellen, s azzal végezték levelüket, hogy ha el nem helyezteti Bajtayt Erdélyből, egy szívvel-lélekkel kérik Istent, hogy családját büntesse meg és irtsa ki a hetedik ízig. Bajtay ismeri is jól az irat szerzőjét, aki hivatalban van, nagy ragaszkodást mutat a püspök irányában, s mindig a haza atyjának és igen kedves atyjának nevezi őt; megsemmisíthetné, de nem akar neki rosszat, sőt szívesen fizet jóval, ha teheti.

Helyzete napról-napra rosszabbodott. Leghívebb emberei

[1] Bár ezen időben nagy anyagi veszteség éri: Károlyvárt leég a sörfőzője, ami kis jövedelmének tetemes részét képezte, s most nem igen tudja, miből helyreállítani. Nenyhez 1763 dec. 14. i. h.

[2] „Quoique de cher et tendre Père il soit devenu mon Ennemi." Hogy az elhidegülés okát megtudjam, átnéztem a hédervári levéltár Grassalkovich-iratait, de Bajtayra vonatkozólag semmi adatot sem találtam.

egymásután kidőltek mellőle, s mint maga mondja, csak Neny barátsága vigasztalta őt.[1]

A püspöknek szabadulási vágya Erdélyből nem maradhatott titokban, s csakhamar megindult a mende-monda és a találgatások áradata. Halmágyinak például Teleki László azt beszélte, hogy a magyarországi klérus elégedetlen Bajtayval, s Batthyány szerint az a terv, hogy kiviszik őt Erdélyből. Egy trinitárius azt újságolta, hogy a bécsi érsekből prímást akarnak csinálni, Batthyány lesz bécsi érsek, Klimó kalocsai érsek, Bajtay pécsi püspök és Szalpek erdélyi püspök. A püspök titkára viszont azt mondta, hogy Bajtay „nem is cserélné fel az erdélyi püspökséget oly könnyen a magyarországival".[2] Magának Halmágyinak, aki ezeket a mendemondákat közli, a püspök szintén panaszkodott, mily kellemetlen annyi nemzet és vallás közt a helyzete; vagy az egyiket, vagy a másikat sérti meg akaratlanul is, pedig beteges állapota nem bírja el a sok izgalmat.[3]

1768-ban Bajtay Bécsbe ment, s Halmágyi ismét kellemetlen hírt hallott felőle: nem fogadták szívesen, mindenki ellensége, Eszterházy egri püspök sem nyilatkozott kedvezően felőle.[4] Hogy ebből mi az igaz, könnyen megállapíthatjuk. A királyné kegyét Bajtay élete végéig élvezte, Mária Terézia jóindulatát ismételten nyiltan is kifejezésre juttatta. Ellenségei lehettek az erdélyi kancelláriában, ahol Bruckenthal befolyása erősebben érvényesült mint az övé. Eszterházyban pedig az erőszakos büszke mágnás szólalt meg, amikor lenézőleg nyilatkozott a szerzetesből lett püspökről.

A terjesztett híreket különben tudtán kívül maga Halmágyi cáfolta meg, amikor elbeszélte, hogy a királyné két óra hosszáig tartó kihallgatáson fogadta Bajtayt, aki beszámolt térítői munkásságáról, amelyet — Halmágyi szerint — úgy akart gyarapítani, hogy több falunak kilátásba helyezte ügyes-bajos dolgaik elintézését arra az esetre, ha katolizálnak.

Egy évvel előbb királyi leirat döntött a püspök címéről,

[1] „Ainsi il n'ya que Votre chère Amitié, Monsieur, qui me puisse consoler." Nenyhez 1763 dec. 31. i. h.

[2] Halmágyi naplója 235. l. (1766. évhez.)

[3] U. o. 236. l.

[4] U. o. 380. l.

amely szerint az erdélyi püspök nem episcopus Transilvaniensis, hanem episcopus Transilvaniae.[1] Az audiencián azután szóba került az a terv, hogy az erdélyi püspökséget érseki rangra emeljék és Bajtay legyen az első érsek. A püspök az új érsekséget Daciae primatusnak kívánta nevezni.[2] A terv azonban nem valósult meg, valószínűleg Bajtay rövid idő mulva bekövetkezett lemondása miatt.

Halmágyi a püspöki titkártól hallotta, hogy Bajtay nagy dolgokon töri a fejét „mely — szerinte mi is lehetne más — kétségkívül a protestánsok oppressziója".[3]

Mindezzel szemben egy tényt kell konstatálnunk: a püspök bámulatos tevékenysége, sokoldalú munkássága az 1765-ik évvel csökkenni kezdett, s nemcsak saját szavai árulják el, működése is bizonyítja, hogy belefáradt a folytonos küzdelembe és nyugalomra vágyik.

Az egyházmegye Bajtay püspöksége idejében.

A XVII. században Erdélyben a katolicizmus szomorú helyzetben volt. A püspökség a protestáns fejedelmek uralkodása idején megszűnt, a püspöki javak fejedelmi birtokká lettek, a jezsuitákat kitiltották az országból s a katolikus vallási élet pangásnak indult. A diploma Leopoldinum után azonban nagy változás állott be. Az uralkodó arra törekedett, hogy a katolicizmust uralkodóvá tegye. Ezért restaurálta a katolikus püspökséget, mely javainak nagy részét visszanyerte és megnyerte Alvincet, mely eleinte a püspökség székhelye volt. Innen Károly király Fehérvárra tette át a püspöki székhelyet, „hogy ha nincs az erdélyi fejedelemségnek gubernátora, vagy az bármiképpen akadályoztatik: őt helyettesítse".[4]

Tehát nemcsak egyházi, hanem politikai feladat is hárult a püspökre s a körülmények éppen ezt a politikai funkciót

[1] Protocollum Episcopale. I. 385. l. Püspöki levéltár.
[2] Protocollum I. 489. l.
[3] Halmágyi naplója. 396. l.
[4] Szereday A.: Notitia. 211. l.

tették az egyházfő elsőrendű feladatává, ami viszont az egyházmegye ügyeinek elhanyagolását vonta maga után.

Igy nem csodálkozhatunk a zavaros viszonyokon és a nép vastag tudatlanságán, melyekről számtalan panasz hangzik el.

A papság általában szegény[1] és erkölcsei romlottak.[2]

Mária Terézia szívén viselte a „kedvelt" Erdély sorsát, a katolicizmus megerősödését elsőrendű érdeknek tartotta s ezért többször kért felvilágosítást a vallási viszonyokról.

1763-ban a királyné felszólításának tett eleget Bajtay, mikor felterjesztésében festette az uralkodó állapotokat, melyekből az egyházmegye szomorú képét nyerjük.

Elmondja a püspök, hogy vannak plébániák, melyeknek 12, 15, 18 sőt 30—45 filiálisuk van, úgyannyira, hogy némelyikhez egész vármegye, vagy kerület tartozik. Képzelhető, mennyi munkát ró ez a plébánosokra, ha csak tűrhetően is meg akarnak felelni feladatuknak s fáradtságuk anyagi jutalmat nem nyer, mert igen szegények. A nép oktatására szolgálnának a triviális iskolák, de ezek nemcsak a filiálisokban, hanem sok plébániai székhelyen (pl. Borbánd, Sebes, Szászváros, Szászrégen, Bács stb.) is hiányoznak. A plébánosok megterheltetése maga után vonja a hívek oktatásának elhanyagolását s így nem csodálható, ha a vallásuk tanait

[1] Szolgáljon például a hátszegi plébánia állapota. Balogh Boldizsár plébános, mikor segélyt kér a püspök útján a guberniumtól, leírja a helyzetét. Építettek templomot, de befejezni már nem tudták, mert nem volt miből; a fentartásra sincs semmi fedezet. Az áldozat bemutatásához szükségeseket a saját pénzén szerzi be a plébános. A nemesség és a nép teljesen közömbös az egyház, pap és tanító iránt. A plébánia beneficiuma egy nemesi kúria, hozzátartozik nehány zsellér sessio, egy kis szőlő, malom és italmérési jog. A kimérési jogot először a kincstár, majd a határőrvidéki katonai hatóság vette el a szőlővel és egy darab földdel együtt minden bírói ítélet nélkül. A malom többe kerül, mint amennyit jövedelmez, a földhöz nincs munkaerő. A paplak düledezik s nincs aki megjavíttassa. A plébános kénytelen adósságot csinálni, hogy életét tengesse. Ez csak egy eset a sok közül. Lásd Batthyány Epistularium.

[2] Sok panaszra adnak okot például az ebesfalvi antoniniánusok zabolátlan magaviseletükkel. Lukáts János kolozsvári plébános visszaélései és hűtlen birtokkezelése sok kellemetlenséget okoz a püspöknek és a káptalannak, valamint azok a csavargók, kik remeteruhában csalják a hiszékeny népet stb. Lásd a Protocollum és az Epistularium több helyén.

nem ismerő, vagy hiányosan ismerő hívők könnyen eltántorodnak egyházuktól.

A bajt növeli még a papnevelés rendezetlen volta is. A növendékpapság egy részét Nagyszombatban, más részét Kolozsvárt nevelik s csak csekély töredék nyeri szellemi kiképeztetését Károlyfehérvárt s így kiképzésük nem egyöntetű. A károlyfehérvári szeminárium olyan rosszul van ellátva, hogy ott a tridenti zsinat rendeletét keresztülvinni teljes lehetetlenség.

Már most mi ennek az állapotnak a következménye?

1. A papok elégtelen száma vallási tudatlanságot szül.

2. A papok meg nem felelő ellátása a papi rend megvetését vonja maga után annál is inkább, mert e papok, hogy a megélhetés eszközeit megszerezzék, nem ritkán papi állásukkal össze nem férő jövedelmi forrás után látnak.

3. Ahol nincs iskola, a vallási tudatlanság mellett az erkölcsi érzék is eltompul; ezek barmok módjára élnek és terjesztői a mételynek.

4. Mivel a hitüket elhagyók büntetlenek maradnak, a jókat megbotránkoztatják, a rosszakat hasonlóra bátorítják.

5. Mivel a nagyszombati és kolozsvári szemináriumok nincsenek a püspök fenhatósága alatt, nem nevelheti úgy papjait, amint szeretné és nem tudja erkölcsi fejlődésüket irányítani és ellenőrizni.

6. Nagy a szegénység az egyházmegyében.

Ezeken a bajokon segíteni kellene és pedig a következőképpen: A plébánosok számát emeljék és helyzetükön javítsanak s ahol szükséges, iskolát állítsanak. Ehhez csak a királyné beleegyezése kell, mert pénzforrás van: a dézsmák és a maláta, melyet a székely *szaladbérnek* nevez. Felhasználható e célra az a 3376 rfrt is, amit a kincstár a protestáns papságnak fizet évenkint. A sót is fel lehet emelni 1—2 fillérrel. Az apostaták ügyét az egyházi törvényszékekre kell bízni s módot kell nyújtani, hogy a növendékpapok mind Fehérvárott neveltessenek.[1]

A királyné ebből a fölterjesztésből kiolvashatta tehát a nép tudatlanságát s ezen a bajon akar segíteni. E célból

[1] Orsz. lt. (E. k. o.) 1763. 623. sz.

kérdést intéz úgy Bajtayhoz, mint Aáron Péter Pál unitus püspökhöz, hogyan lehetne ezt gyökeresen megorvosolni.[1]

Bajtay már az előző felterjesztésben erre is tett célzást, most bővebben nyilatkozik e tárgyról a királyné kérdésére.

Igaz, — mondja a püspök — hogy a magyarok és németek közül is azok, kik a megyék és a szász székek határain laknak, sokat nem tudnak a vallási dolgokból, amiket tudniok kellene, de az oláhok oly tudatlanok „ut non doctrina qualunque modo, sed communi etiam sensu destituti, ac pecorum ferme ritu vitam traducere videantur". A székelyek majdnem mind „ad amussim" tudják azokat, amiket a kereszténynek tudnia kell. Főleg Csíkban igen nagy a buzgóság. Az oláhok tudatlanságának okát abban találja Bajtay, hogy maguk az oláh papok is durvák, műveletlenek, parlagiak. A latin szertartású katolikusoknak meg hiányzanak a tudomány segédeszközei. A gyógyítás az oláh papságnál kezdendő. Latin szemináriumokban kell őket neveltetni s ne bocsássák az oltár szolgálatára, míg tudásukról bizonyságot nem tesznek. A latin rítusú katolikusoknál a papok és iskolamesterek számát kell növelni, ha műveltségüket emelni akarják. Ahol szükséges, papokat küldjenek, templomot és iskolát állítsanak. Azonban teljes műveltség még így sem érhető el, mert az erdélyiek szerfelett neki adják magukat a mezei munkának.

Látjuk, hogy Bajtay érezte, hol és hogyan kellene a hiányokat pótolni, de a kancellária másban kereste az okot.

A papokban való hiányt egyszerűen azzal oldja meg, hogy alkalmazzon a püspök szerzeteseket. Tanulhatnának a katolikusok a lutheránusoktól és unitáriusoktól. Egy kis szemrehányást is kap Bajtay. Felhozza a leirat Batthyányt, ki rövid püspöksége alatt annyit tett egyházáért. A fehérvári szeminárium szűk, ezt belátja a királyné is.

Mind e bajokért pedig bűnbak a püspök. Ha ő a rendes vizitációkat megtartja, több eredményt mutathatni fel. Ezután évenkint köteles vizitációt tartani és róla felterjesztést tenni.

A királyné és a kancellária okoskodása tényleg az igazság látszatával bír, de csak látszatával. Aki az egyházjogban jártas, tudja, mennyi kellemetlenséggel és akadállyal járt

[1] Orsz. lt. (E. k. o.) 1763. 393. sz.

mindenkor a szerzeteseknek pasztorációra való alkalmazása s kétségtelen, hogy arra a kancellária nélkül is rájött volna Bajtay, ha éppen ezek a kellemetlenségek nem tartják vissza.

Kifelejti a leirat a számításból azt is, hogy a lutheránusok és unitáriusok mögött Erdélyben fényes mult áll s megvan a hívekben az egyházi dolgok iránt való érdeklődés és áldozatkészség. Mindez a katolikusoknál még hiányzik s ha meg volna is, nincs meg a jómód, melyben a leginkább kereskedő szász lutheránusok vannak.

A vizitációk elhanyagolása sem a püspök bűne, hanem azon szerencsétlen rendelkezésé, mely a püspököt a kormányszék tevékeny tagjává avatja és politikai feladatokkal megterheli.

A püspök előterjesztésére is felel a leirat s azokat részben elutasítja, részben helyesli. Elutasítja a protestáns papok díjának a katolikusokra való átvitelét, mert ha a protestánsok megtudják a célt, vége-hossza nem lesz a panasznak. A gyermekek nevelésére vonatkozó ajánlatot ellenben a királyné is helyesli. Eszerint azok a szülők, kik katolikus létükre nem részesítik gyermekeiket hasonló nevelésben, szigorúan büntetendők. Végül a királyné bekéri az ő uralkodása alatt áttértek névsorát.[1]

Egy érdekes jurisdikcionális per is folyt Bajtay és a katonapapság közt. A püspök Maller Jánosnak, az I. székely ezred századosának engedélyt adott, hogy valamely a saját, vagy az érseki egyházmegyéhez (erdélyi területen) tartozó pap előtt házasságot kössön. Ez ellen azonban felszólalt Gallob Antal jezsuita tábori pap és kijelentette, hogy a hadsereg a tábori helynök (capellanus major) jurisdikciója alá tartozik.

Bajtay hivatkozott XIII. Ince rendeletére, mely csak a hadba menő katonaságot rendeli az apostoli helynök alá, míg az állandó katonaság az egyházmegyéhez s így következőleg a püspök joghatósága alá tartozik. Egyébként az ügyet a királyné döntésére bízza.

Ugyanekkor Nenynek is ír Bajtay s ebben a levelében megokolja, miért ragaszkodik ő a helyőrség felett való jog-

[1] Orsz. lt. (E. k. o.) 1764. 623. sz.

hatósághoz. Ha ezt a joghatóságot elveszik — úgymond — az erdélyi püspök joghatósága igen szűk térre szorul a katolicizmus hátrányára.

Egyházmegyéje területén úgyis van két exempt plébánia s most ha még a katonaságot is elvonják az egyházmegyétől, azon kellemetlenségen kívül, mely három különböző joghatóságból származik, papságának romlása a székely székekben elkerülhetetlen.[1]

A királyné kérdést intéz Bajtayhoz, hogyan véli a leghelyesebben szabályozhatónak a joghatóság ügyét.[2]

A püspök örömét fejezi ki, hogy a királyné jóindulatú figyelmére méltatja a dolgot, s reméli, hogy az ügy kedvező elintézést nyer, mert az ő álláspontját egyformán támogatja a polgári és egyházi jog, amennyiben mindkettő a lakóhelyhez köti a joghatóságot. Mellette szól XIII. Ince bullája és a horvát-szlavón csapatok példája is. Ezek a csapatok a háború után visszatérnek püspökük és rendes plébánosaik joghatósága alá. Itt különösen fontos lenne a hasonló rendelkezés, mert, mint az előző (1762.) évben felküldött táblázatból kitűnik, a papság igen nagy nyomorban él. De nemcsak a papságra, hanem a vallásra is fontos, mert éppen a joghatóság egyformasága eszközölte azt, hogy a katolicizmus ősi fényében és tisztaságában fenmaradt a székelyek közt, különösen Csíkban.

Ezen okból bátorkodik majd ő egy javaslatot tenni a prímás joghatóságát illetőleg, melyet Szebenben és Brassóban gyakorol. Egyébként ismét felhívja a felség figyelmét a horvát-szlavón állapotokra: míg a csapatok hazájukban vannak, a püspök és plébánosok joghatósága alá tartoznak, ha háborúba mennek, a joghatóság a tábori lelkészekre megy át. Igy kellene itt is megoldani a kérdést s ez a vallás előnyére lenne.[3]

Gallob, mikor észrevette, hogy az ügy a püspökre nézve kedvező fordulatot vesz, kijelentette, hogy neki nem volt szándékában a jurisdikció felett vitatkozni, csak biztos akart a dologban lenni, mert eddig a joghatóság rendezésére királyi leiratot nem ismer. Kéri tehát a kancelláriát ily értelmű ren-

[1] Neny jegyzete szerint tudomására jutott a dolog a királynénak. Orsz. lt. (U. k. o.) Palffiana 4. fasc.

[2] E. k. lt. 1763. 92. sz.

[3] Orsz. lt. 1763 febr. 12.-én Nenyhez.

delet kiadására. A kancellária meg is ígérte ezt,[1] de végleges döntés csak 1772-ben történik.

A haditanács tudatja a kancelláriával, hogy a királyné a püspök és az egyházmegyei papság részéről a tábori helynök és káplánjai ellen indított pert elintézendő normát küldött az érdekelt feleknek a joghatóság ügyében.

A döntés a püspök javaslata szerint történt: a mozgó katonaság (militia vaga) a tábori főpap joghatósága alá tartozik, míg az állandó katonaság (militia stabilis) felett a püspök gyakorol joghatóságot. Szorosan meghatározza a leirat, kik tartoznak az egyik, kik a másik katonasághoz. Ahol a tábori pap valami okból nem jelenhetik meg, a plébános szolgáltassa ki a szentségeket. Ha katona polgárnőt vesz feleségül, a szertartást a nő plébánosa végezheti, de az ezred beleegyezésével és a tábori káplán tudtával.[2]

Csakhamar előáll Bajtay azzal a javaslattal is, amelyet előző felterjesztésében a brassói és szebeni plébánia ügyében előre jelzett. A középkorban hazánkban is sok az exempt, azaz az olyan egyház, amely azon püspöknek, kinek megyéjéhez tartozik földrajzilag, jurisdikciója alól ki van véve és vagy a pápának, vagy az esztergomi érseknek van alávetve.[3] Ilyen különleges helyzete volt például a szebeni prépostságnak is. A prépostság megszüntetése után sem kebelezik be azt teljesen az egyházmegyébe, s Brassó és Szeben plébániái jogilag még a XVIII. században is az esztergomi érsekséghez tartoznak.

Képzelhető, mennyi jogi nehézség származott ebből a helyzetből, s nem csodálhatjuk, ha a püspökök kezdettől fogva hadat üzentek az ilyenféle exempcióknak anélkül, hogy kellő eredményt tudtak volna elérni.

Bajtay most egyszerűen felkéri a királynét, hogy szüntesse meg e két plébánia különleges állását és apostoli királyi jogánál fogva rendelje azokat az erdélyi püspök fenhatósága alá.

Mária Terézia belátta ennek a kérésnek jogos voltát, csak a módra nézve kérte a püspök véleményét, hogyan valósítható meg a dolog „salva iurisdictione metropolica".[4]

[1] E. k. lt. 1763. 209. sz.
[2] E. k. lt. 1772. 1520. sz. — Prot. II. 9.
[3] Szilágyi S.: Erdélyország tört. I. 29—31. l.
[4] Udv. kanc. lt.

A püspök újabb felterjesztésére, melyben kifejti, hogy ezáltal sérelem nem esik a prímás joghatóságán, elrendeli a királyné a brassói és szebeni plébániáknak az erdélyi egyházmegyébe való bekebelezését, a kancellária pedig átírt a szentszékhez, kérve a jurisdikció átvitelét az erdélyi püspökre.[1]

Bajtay szívén viselte hű munkatársainak, papjainak sorsát, s érdemeiket jutalmazni kívánta. Biró János után Szereday Antal lett prépositá (1763), aki nemcsak mint derék pap, hanem mint igen tanult ember is kedveltté tudta tenni magát püspökénél. Szolgálatait akként akarta a püspök meghálálni, hogy személyében a prépostságnak örök díszt szerez. Azon kéréssel fordult tehát a pápához, hogy tekintettel a káptalan ősi voltára és tekintélyére, engedje meg, hogy a nagyprépost a főpapi jelvényeket használhassa. Hivatkozott a magyarországi állapotokra, hol e jelvényeket nemcsak a prépostok, hanem még az előkelőbb kanonokok is használják.

A pápa eleget tett a püspök kérésének, de még ezzel nem végződött be a dolog. Igaz, hogy a pontifikális jelvények adományozása, mint a lelkiekkel összefüggő tény, a pápához tartozik, de mivel ezzel a „status personae" is megváltozik, tudomására kell hozni a királynénak is. A királyné bővebb felvilágosítást és a bullának egy másolatát kérte, s mikor megkapta, ő is hozzájárult a prépostság díszének emeléséhez.[2]

Szereday a süveges prépostság után még világi kitüntetésben is részesült.

A püspökök eddig is törekedtek arra, hogy a királyi táblának magyar mintára legyen pap-assessora is prelátus cimmel. Mária Terézia a püspök közbenjárására 1770-ben kinevezte assessorrá Szeredayt, ki az eskü letétele után 833 forint és 20 krajcár fizetést kapott évenkint és mint prelátus elsőbbségben részesült.[3] 1771 február elején beigtatása meg is történt Marosvásárhelyen.

[1] Udv. kanc. lt.

[2] E. k. lt. 1764. 374 és 491. sz. A bulla Szeredaynál: Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae, 1791. 210—15. l. A bulla kiemeli, hogy „peculiaribus precibus ... moderni episcopi" adja meg e kitüntetést a pápa (216—17. l.).

[3] Szereday: Notilia 217. l. és Series antiquorum et recentiorum Episcoporum Transilvaniae. 237—39. l. Protoc. I. 522—23. és II. 9. l.

A püspök kérésére elrendelte a királyné, hogy 1770-től állandóan három klerikus vétessék föl az erdélyi egyházmegyéből a Pázmáneumba. Ugyancsak Bajtay rendezte és bővítette ki a fehérvári szemináriumot; a királyné támogatásával hét új plébániát és templomot építtetett, többet restaurált és a plébánosok helyzetét tőle telhetőleg javította.

Károly király csak négy kanonoki stallumot szervezett, Mártonffi püspök alapította meg az ötödiket, Zorger a hatodikat, Sztoyka a hetediket (1756), Bajtay alapította meg a nyolcadikat s arra canonicus scholasticus néven kineveztette volt káplánját, Szabó Mihályt. Az új kanonok feladata a klerikusok nevelésében és tanításában segédkezni. Ez is mutatja, milyen súlyt helyezett a művelt és tudós püspök papjainak a kiképzésére.[1]

E helyen kell még megemlékeznünk a szebeni Mária Terézia-árvaház alapításáról is, melynek létrehozásában oroszlánrésze a jezsuita Delpininek volt, de Bajtay is jelentékenyen közreműködött tekintélyével és befolyásával. 1770-ben jött létre.

Az árvaház katolikus jellegű, ki van véve a városi hatóság joghatósága alól és ügyeit a gubernium katolikus tagjaiból alakult bizottság intézi. Főnöke Delpini János.

Tagja lehet az intézetnek minden nemzetségbeli és bármely vallásban született gyermek, de a növendékek mind a katolikus vallásban neveltetnek. A törvénytelen gyermek felvételével törvényesnek tekintendő. A gyermekek 15 éves korukig lehetnek az intézet tagjai s bennlétük idején szellemi kiképzésben részesülnek és kézimunkát tanulnak. 15 éves korában a fiút mesterségre adják, a leányok nemes házaknál lesznek cselédek, vagy gyárakban kapnak foglalkozást. A fiúk, ha kitanulták a mesterséget és vándorolni voltak, üzletalapításhoz kapnak 50 forintot, a leányok ugyanennyit kapnak hozományul.

Az intézet címe: Orphanotrophium Regium Theresianum Catholicum Cibiniense. Külön pecsétet is kap.[2]

Ebben a korban ilyen nemes célt szolgáló intézet létesítése élénk világot vet azoknak a lelkére, akik annak meg-

[1] Szereday idézett művei.

[2] Orsz. lt. idevonatkozó adatai és Benkő: Transilvania II. 564—9. l.

valósulását buzgóságukkal, szellemi munkával és anyagi áldozatokkal lehetővé tették.

***

Bajtay nem volt megelégedve a nép vallásosságával és erkölcsiségével és rendszabályaival iparkodott ezen a téren is javítani.

1764-iki pásztorlevelében elrendelte, hogy minden templomban legyen gyóntatószék, rendesen tartsák meg a miséket és vasár- és ünnepnapon a pap ajánlja fel miséjét a népért. A nép közül sokan nem tudnak olvasni, nem képesek imakönyvet használni, azért tilos a kántornak olyan éneket énekelni, melyet a nép nem tud. Főleg vasár- és ünnepnapokon a nép előtt ismeretes *magyar* énekeket kell énekelni, hogy abban a nép is részt vehessen. A pax Domini-ig énekelnek, azután mondják a hit-, remény-, szeretetet. Ahol egyenlő számban vannak a magyar és németajkú hívők, az imát és éneket felváltva magyarul és németül végzik. „Nagy fájdalommal tapasztaljuk ugyanis, hogy a nép nagy része vagy nemtörődömségből, vagy lelki lomhaságból, vagy mert imádkozni úgy, amint kell, nem tud, tétlenül és a jámborság és ájtatosságnak minden érzése nélkül van jelen az isteni tiszteleten."[1]

Carato alezredesnek feltűnt, hogy a székelyeknél még a jog szerint megengedett napokon is csak a plébános engedelmével szabad táncolni, különben pénzbüntetéssel sujtják a résztvevőket. Kérdést intéz a püspökhöz, aki azt válaszolja, hogy ez törvényes tilalom. A tánc olyasmire vezet, amit az apostol megnevezni tilt s azért a tisztek és a nép beleegyezésével határozták el, hogy eljegyzésen és lakodalmon kívül csak a plébános beleegyezésével szabad táncolni. Az engedélyt ahhoz a föltételhez kötik, hogy megbízható egyének ellenőrzik a fiatalokat. Aki átlépi a tilalmat, egyházi célokra bírságot fizet.[2]

De nemcsak a püspök őrzi ellen az erkölcsi rendet és a szokásokat, hanem az a királyné, aki nehéz viszonyok közt viseli két ország koronáját, szintén figyelemmel kíséri a tár-

[1] Miscellanea. 6. k. Kegyesr. közp. könyvtár.
[2] Protocollum I. 117. l.

sadalmi szokásokat. Egy rendeletében például elmondja, hogy tudomása szerint Erdélyben nagy halotti torokat és fényes lakodalmakat tartanak s mindez igen sok pénzbe kerül. Mivel az ilyen pazarlás nemcsak az egyesnek, de a köznek is romlását okozza, szabályozni kívánja ezeket a lakomákat s a szabályokat legközelebb leküldi.[1]

Ugyancsak tudomására jutott őfelségének, hogy Erdélyben „ördög, eb, ördögatta stb." kifejezések napirenden vannak. Mivel ez a teremtés megsértése, a jövőben szigorú büntetés terhe alatt tilos a káromkodás.[2]

Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt.

Lipót diplomája biztosítja a négy bevett vallás teljes szabadságát s az 1744-iki törvények VII. cikkelye szintén hangsúlyozza ezt,[3] de a következmény megmutatta, hogy a praxis nem fedi szükségképpen a törvény betűit. Amint évszázadokon keresztül oly csekély érzéket tanusítottak a Habsburg-házból származó királyaink alkotmányos szabadságunk iránt, oly kevéssé tudták megbecsülni a lelkiismereti szabadságot is. Erről volt alkalma meggyőződni Erdélynek is, amikor sorsát Bécsből kezdték intézni. Főleg Mária Terézia korában gyülemlettek meg az akatolikusok sérelmei.

Igaz, hogy a királynőt, éppen úgy, mint a politikában finomabb női lelke és a reánehezedő sorscsapások visszatartották elődei durva eszközeinek alkalmazásától, de mint egyházának hű leánya, nem mulasztotta el az alkalmat, hogy a katolicizmus térfoglalását elősegítse. A királyné lehetőleg a háttérben maradt s az elkövetett erőszakoskodásokért eszközei, elsősorban a főpapok viselték kortársaik s az utókor előtt a felelősséget. E főpapok közül legnehezebb volt Bajtay Antal József helyzete.

[1] Orsz. lt. (Erd. k. o.) 1771. 1416. sz.

[2] Püspöki levéltár Gyulafehérvár.

[3] „Tresque a romano-catholica religione diversae, plena et omnimodo libertate, nullisque circumscriptae legibus essent." Márkus-féle Corpus iuris kiadás.

Nyugati eszmékben nevelkedett felvilágosult férfiú, másrészt a királynő iránt hálára kötelezett alattvaló, akit a királyi kegy éppen arra a földre helyez, melyen két század alatt a vallásfelekezeteknek egész raja burjánzott fel.

Saját bevallása szerint az Erdélyben eltöltött 12 év (1760—72) számára a lelkiismeret és kötelességteljesítés összeütközéseinek egész láncolata volt.

***

A megváltozott viszonyokat minden vallásfelekezet megérezte, de legérzékenyebben a kálvinizmus. A nemzeti fejedelmek korában vezető szerepet vitt, hatalmas gyarapodásnak indult s egy század mulva a diploma megszüntette kiváltságos állását s az 1744.-i törvények eltörölték mindazokat a rendeleteket, melyek a katolicizmust a XVII. században visszaszorították és azt régi fényébe iparkodtak visszahelyezni.[1]

A királynő hangoztatja ugyan a felekezeti békét, a felekezetek paritásának megóvását, titkos rendeleteiben ellenben arra buzdítja a guberniumot, hogy az akatolikusokat igyekezzenek a hivatalokból kiszorítani. A cél világos: az akatolikusok tekintélyének és politikai súlyának gyengítése. Ez az eljárás bírja tiltakozásra a hivataloknál mellőzött kolozsvári reformátusokat.[2]

Mária Terézia nagy gondot fordított az iskolákra s miként Magyarországon, Erdélyben is általános investigációt rendelt el s egyetem alapítását tervezte. Ez ürügyül szolgált neki a külföldi iskolázás korlátozására, ami szintén a protestánsokat sujtotta. Iskoláik pusztulását részvétlenül nézte, mert ezzel együtt járt a protestantizmus értelmi súlyának a hanyatlása.

Nagy súlyt fektet a királyné a térítésre. A másvallásúaktól lakott helységekbe misszionáriusokat küldet, akik mindent elkövetnek, hogy működésük eredményes legyen. Azonban a felekezetek a konvertitákat üldözik s ettől főleg a luteránusok félnek. Ez hátráltatja a térítést éppen úgy, mint a temp-

[1] „In quantum vero religioni romano-catholicae praeiudiciosi in iisdem recapitulari videntur, in tantum inter articulos eidem religioni preiudiciosos abrogari statuimus" (VI. tc.) Hasonlóképpen szól a VII. cikkely is.

[2] Halmágyi naplója. 36. l.

lom hiánya is. Csobánczi József jezsuita misszionárius azt jelenti, hogy Sellye (Maros-Torda vármegye) falu katolikusai csak névleg azok, mert a templomot kénytelenek a kálvinistákkal együtt látogatni. Nincs papjuk, templomjuk, a távoli Szovátára kellene templomba járniok. Nem csoda tehát, ha a különben jóindulatú nép elhanyagolt, durva. Ilyenek a viszonyok Makfalván és Csokfalván is.[1]

Nem elég, hogy valaki maga áttér a katolikus vallásra, hanem gyermekeit is e vallásban kell neveltetnie; ha már felserdültek, áttérésre kell őket bírnia. Két előkelő szász polgárt, Hutter Dánielt és Ennyeter Mihályt királyi haragjával fenyegeti azon esetre, ha családjukat meg nem nyerik a katolicizmusnak. A megtértek különféle kedvezményben részesültek, olykor a törvényes kereteken kívül is. Ha e miatt nagy volt a visszahatás, a királyné visszavonult és a guberniumra vagy a püspökre hárította a felelősséget. Igy tett a kőhalmi kápolna ügyében.[2]

Elve volt az egyházban levőket a vallásnak megtartani, az egyházon kívül levőket lehetőleg törvényes eszközökkel annak megnyerni. Ezt bizonyítják a kancelláriához és püspökhöz intézett kérdések, melyekre feleletet kér: 1. Szabad-e Erdélyben egyik tűrt vallásról átmenni a másikra? Van-e már törvény a hitehagyott katolikusok ellen? 2. Szabad-e büntetlenül eretnekségben neveltetni a meghalt katolikus szülők

[1] Batth. Epist. 1764. hg.

[2] Bajtay megengedte az újonnan katolizált kőhalmi polgármesternek, hogy házi kápolnát építtessen, melyet a környék katolikusai látogathatnak. Az akatolikusok ez ellen felszólalnak a guberniumnál, mert a királyi rendeletek értelmében ehhez királyi engedély kellett volna. Mária Terézia nekik ad igazat s ez annál jobban fáj a püspöknek, mert a protestánsok úgy veszik a döntést, mint szigorú neheztelést. A királyné sürgeti a missziót, de hogyan lehetséges ez, ha a szentségek számára megfelelő helyekről nem gondoskodnak? „A református fejedelmek, mikor az ő vallásuk volt uralkodó, a legnagyobb megvetéssel bántak a katolikusokkal azon törvények ellenére, melyek biztosították nekik azokat az előnyöket, melyeket másoknak megadtak.“ Különben is ez magánkápolna, melyet Glacz saját költségén épített és szükség van rá. Az bántja a lutheránusokat, hogy a káplán már hét lutheránust megtérített. A királyné Bajtay érveitől meggyőzve nemcsak belenyugszik a kápolna építésébe, hanem még ki is utal 150 forintot a pap, 75 forintot a tanító részére. Nenyhez intézett levele. Udv. kanc. lt. fasc. 4. Protocollum I. 46—47 és 59. l.

gyermekeit? 3. Szabályozza-e törvény a vegyes házasságokból származó gyermekek vallását? Ha nincs megfelelő törvény, lehetne-e azt „ex regiae potestatis plenitudine" hozni?

A püspök a következőkben tesz eleget a királyné felszólításának: 1. A katolikus vallásban született árva gyermekekről intézkedik a királyné 1751-ben a rendekhez intézett leiratában, amelynek értelmében a világi hatóságok feladata ellenőrizni, hogy a katolikus gyermekek katolikus módon nevelkedjenek és protestáns iskola látogatására ne kényszerítsék őket.

Ezt azonban nem viszik keresztül, mert a katolikus árvákat akatolikusok veszik magukhoz, s a maguk meggyőződése szerint nevelik. Ezt a rendeletet meg kellene újítani és végrehajtásáról gondoskodni.

2. Az aposztaziára való buzdítást mind a királyi rendeletek, mind a törvények tiltják, s ezek nem igen maradnak büntetlenül.

3. Vegyes házasságokat az 1751-iki rendelet szerint csak a püspök engedelmével lehet kötni, ezt az engedélyt pedig csak a következő reverzális ellenében nyerik meg: a) ha megígérik, hogy katolikus pap előtt katolikus módon esküsznek meg;[1] b) ha mindkét nemű gyermekeiket a kat. vallásban nevelik; c) ha az akatolikus fél megígéri, hogy kat. házastársát vallása gyakorlásában nem zavarja, mert ellenkező esetben büntetés alá esik.[2]

A királyné még tovább megy. Pettauer Antal szebeni jezsuita plébánosnak kötelességévé teszi a katolikusnak született, de protestánsnak nevelt gyermekek névsorának felküldését. Igy érthetjük meg Halmágyi panaszát, hogy a kat. szülők protestáns vallásban nevelt gyermekeit fogságba hurcolják. Ő persze a püspököt vádolja.[3]

Nemsokára megújítja a királyné az aposztaziára vonatkozó 1751-iki rendeletet is. A rendelet értelmében az aposztaták és azon szülők, kik más vallásban neveltetik gyerme-

[1] Ez tiltakozás a reformátusoknál dívó klauzula ellen, mely szerint addig lesz érvényben a házasság, „quoad usque in tua honestate et puritate permanseris." Erd. kanc. lt. 1764. 587. sz.

[2] Erd. kanc. lt. 1765. 249½. sz.

[3] Halmágyi naplója 264. l.

keiket, mint visszaesők büntetendők; a nagykorúak mint hamis esküvők sujtandók, a kiskorúak szigorúan megfenyítendők. A különböző vallású házasulandókat a református és lutheránus pap csak a kat. püspök engedelmével adhatja össze. A kat. ifjúság más felekezet iskoláját nem látogathatja.

A vallás ellen elkövetett bűnöket szigorúan büntették. Pataki József kolozsvári tanácsnokot bevádolják, hogy tiszteletlenül nyilatkozott a kat. egyházról, a pápáról, Máriát pedig közönséges asszonynak mondta. Még más bűne is van. Részeg állapotban káromkodni szokott és „kutya, disznó, ördögatta, teremtette" közönséges kifejezések nála. Az ügyész szigorú büntetést kér: tépjék ki a nyelvét és azt „iuxta quadruplicem maledictionis ramum" négyfelé vágják, őt magát pedig égessék meg. A bűnös részegségével védekezik, javulást ígér és a királyné kegyelméért könyörög. Az enyhítő körülmények figyelembevételével a halálbüntetés helyett három hónapi fogsággal és hivatalvesztéssel sujtják. A királyné ehhez hozzájárul, de megjegyzi, hogy tisztességes fogságban (arresto... honesto tamen) tartassék (1772 április 12).[1]

***

A katolikus és a két protestáns vallás mellett a negyedik bevett vallás az unitárius, vagy mint az egykorú okmányokban gyakran nevezik: az arianus[2] vallás.

Ennek a felekezetnek a hívei igen sok gondot okoztak a királynénak is, meg a püspöknek is.

A kancellária a királyné felszólítására elmondja a felekezet történetét, szervezetét, és felsorolja a kebelébe tartozó előkelő családokat, ezek az Árkosi, Baczó, Belényesi, Benkő, Bereczki, Biró, Bodor, Csegesi, Csiki, Dániel, Donáth, Fodor, Gáll, Gállffi, Gyergyai, Henter, Horváth, Hunyadi, Jakabházi, Járai, Jó, Maróti, Mátéffi, Maurer, Orbók, Ozdi, Pállfi, Pápai,

[1] Erd. kanc. lt 1772. 1513. sz.

[2] Erre az elnevezésre vonatkozólag Aranyos-Rákosi Székely Sándor így nyilatkozik: „Az ariusi, vagy arianusi gúnynevezet inkább csak tanulatlanabbak, vagy ellenérdekűek nyelvén hallható, melly az unitáriusokat nem illette soha alaposan és nem illetheti — azon eldöntő okból, mivel az ariusi hitrendszer nem közelít a tiszta unitaria valláshoz." Unitaria vallás történetei Erdélyben 1839. 73. l.

Papp, Rafain, Sárosi, Sándor, Simeny, Simenyfalvi, Simon, Stenczel, Szakmári, Széki, Szentiványi, Szentkirályi, Toroczkai, Váró, Veres, Zsuki családok.

A nép közt is nagyon elterjedt ez a vallás úgy a székely és a szász székekben mint a vármegyékben.

Számukban és kiváltságaikban elbizakodva mind merészebbek, s a katolikus és református polgárok kénytelenek a királynéhoz fordulni, mert Tordán a tanácsba is bejutottak és úton-útfélen gúnyolják a Szentháromságot, tagadják Krisztus istenségét és így sértegetik mások vallási meggyőződését.

A királyné szigorú vizsgálatot rendelt el, s ennek eredményeképpen beterjesztette a kancellária a vizsgálat folyamán beigazolt vádakat. Ilyenféle vádakkal találkozunk: Domokos Péter viceszolgabíró a Szentháromságot tagadta, Fodor Dániel Krisztus istenségét és föltámadását vonta kétségbe; Tőrös Márton úgy nyilatkozott, hogy bíz' ő érte nem halt meg Krisztus és nem is tett eleget.[1]

Néha erőszakosságra ragadtatták magukat a különben békés unitáriusok. Pl. 1768-ban Udvarhelyszék Karácsonyfalva községében megtámadták a kat. körmenetet. A királyné erről csak 1771 decemberében szerez tudomást, amiért szemrehányásokat tesz a guberniumnak s a bűnösök szigorú megbüntetését követeli.[2]

Mária Terézia szerette volna megnyerni ezt a népes felekezetet a kat. egyháznak s Bajtayhoz fordult, hogyan lehetne ezt megvalósítani.

Bajtay, bár istenkáromlóknak tartja őket, dícséri csendes viselkedésüket és kiemeli, hogy téríteni nem törekednek. Nem tagadja, hogy először az erőszak fegyverét, sőt a felekezet kiirtását akarta javasolni hitelveik miatt, de ettől két dolog eltérítette: 1. mert Szent Pál is tudatlanságával menti káromlását (ad Tim. I. 13.), 2. mert a felség a nép vallásának és törvényének tiszteletbentartására esküt tett.

Más eszközről kellett tehát gondoskodni. Először vitatkozásra akarta meghívni az értelmesebbeket, de meggyőző-

[1] Erd. kanc. lt. 1762. 334. sz.
[2] Erd. kanc. lt. 1772. 1516. sz. Protoc. II. 19. l.

dött, hogy theológiájuk tiszta spekuláció, az értelem tévedései pedig nehezen javíthatók, ezért elállt szándékától. Ő a következő eszközöket tartaná célravezetőknek: 1. Tartsa fenn magának a királyné a superintendenseken kívül a papok és tanítók megerősítésének jogát is. Igy itt-ott talán sikerül vezetőiket katolikusokkal helyettesíteni. 2. Nyilvános hivatalt senki se viselhessen közülök. 3. A káromlást büntesse a felség a templom és javainak elkobzásával. 4. Tudós misszionáriusokat kellene közéjük küldeni.[1]

Ugyanezeket az elveket fejtegeti a kancellária útján felküldött jelentésében is, csakhogy itt még a katolikus iskolák szaporítását is kívánja.[2]

A királyné elrendeli Bajtay felterjesztése alapján az unitáriusoknak a hivatalokból való kizárását[3] s a püspöktől részletesebb tervezetet kér a misszió-ügy rendezésére.[4]

Ezt a misszió-ügyet az anabaptisták térítésének kérdésével kötötték össze és együtt oldották meg.

***

A tűrt felekezetek közül először az anabaptistákról emlékezünk meg.

Míg az unitáriusokat békés embereknek mondta Bajtay, addig az anabaptisták ellen telve volt panasszal. Népes feleke-

[1] Erd. kanc. lt. 1763. 166. sz. — A templom elkobzásra hoz fel egy példát Bajtay. Tizenkét évvel azelőtt a szentrontásiak pipafüst mellett hordozták meg a szentséget, hogy a katolikusokat kigúnyolják s a gubernium ezt a bűnt a templom elkobzásával torolta meg.

[2] Erd. kanc. lt. 1763. 166. sz.

[3] Ezért panaszkodik A. R. Székely S., hogy „ez időben az unitáriusok jobbára minden külső hivatalokból kihagyatának." I. m. 171. l. Kolozsvárt emiatt összeütközés is volt a kormány és az unitáriusok közt. Meghalt ugyanis Venetzei Sándor városi tanácsos, aki mint szenátor az unitárius vallásról a katolikusra tért. Az unitáriusok ragaszkodtak örökéhez, de a katolikusok sem engedtek. Az ügy a királyné elé kerül, aki kimondja, hogy ha unitárius hivatalnok meghal, helye katolikussal töltendő be. Az unitárius Járay Sámuel megigéri, hogy katolizál, ha tanácsos lehet, de előbb adják neki a hivatalt. Addig húzza-halasztja azután az áttérést, míg meg nem hal. Jellemző, milyen őszinte meggyőződésből változtatták meg a vallásukat! Protoc. I. 79, 100, II. 121. l.

[4] Erd. kanc. lt. 1763. 400. sz.

zet, amely szilárdan ragaszkodott vallásához és terjeszkedni is iparkodott.

Főleg az alvinci anabaptistákkal volt sok baj. Alvinc volt a legerősebb községük.

A királyné még 1763-ban kijelentette, hogy nem tűri meg az anabaptisták és herrenhuterek felekezetére áttérőket.[1] Ha tévelygésükkel fel nem hagynak, inkább kiűzi őket Erdélyből. Bajtay utasította kanonokját, Szereday Antalt, hogy gondoskodjék térítőkről, kik az alvinci anabaptistákat az egyháznak megnyerik és így a királyné haragjától megmentik őket.[2]

Szereday azt jelentette, hogy a térítésnek kevés az eredménye, mert az anabaptisták minden kísérletet azzal hárítanak el, hogy inkább akarnak engedelmeskedni Istennek, mint az embereknek és készebbek életükről lemondani, mint vallásukról. Hivatkoznak a szebeni határozatokra, melyeknek értelmében nem háborgatják őket, míg meg nem jelenik a királyi rendelet, mely sorsukról határoz.[3]

Weisz Kristóf nagysinki jezsuita misszionárius szintén azt jelenti, hogy az anabaptistáknak nem használ se szép szó, se fenyegetés. Leghelyesebbnek tartaná, ha gyermekeiket elvennék és katolikus vallásban nevelnék.[4]

1763-ban két rendeletet is adott ki a királyné, melyekben felszólítja az anabaptistákat, hogy vagy maguktól térjenek meg, vagy tűrjék meg maguk közt a térítőket. Ez is eredménytelen maradt.

A térítési kísérletek eme sikertelensége elkeserítette a püspököt, aki most már úgy vélte, hogy erősebb eszközökhöz kell nyúlni. Ha nem használ a szép szó, nem indítja meg őket az igazság ereje, meg kell kísérleni, hátha visszarettenti őket a pusztulás veszélye. A vezető embereket magához hivatta és figyelmeztette őket a királyi rendeletre s kérte, hogy legalább ne akadályozzák a térítést.

Mikor ez is haszontalan volt, felhívta a guberniumot, hogy fogassa el és büntesse meg őket kihívó makacsságu-

[1] Protocollum A. Bajtay. I. k. 82. l. Kézirat a gyulafehérvári püspöki levéltárból.

[2] Epistularium A. Bajtay. Gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban.

[3] Erd. kanc. lt. 1764. 352. sz.

[4] Erd. kanc. lt. 1764. 352. sz.

kért. Bűnösöknek tartja az anabaptistákat, mert nem engedelmeskednek a királyi rendeletnek, mely Alvinc határai közé szorítja őket, hanem betelepednek a szász székekbe, főleg a medgyesibe és a kőhalmiba. Befogadnak más vallásúakat is maguk közé s számuk ezekkel és idegenekkel folyton gyarapszik.

A katolikus vallást annyira gyűlölik, hogy mikor Pataki Éva, majd 1756-ban Harter János családjával katolizált, megfosztották őket jogaiktól, javaiktól, a közösségből kizárták, házukat lerombolták s annyira tönkretették őket, hogy most nyomorultan tengetik életüket.[1]

Vannak államveszélyes tanaik: például keresztény ember sem fejedelem, sem bíró, sem katona nem lehet és halálbüntetést senkire nem szabhat.

A püspök véleménye szerint először a két konvertita támadóit kellene megbüntetni, azoknak javait visszaadatni. Azután ki kellene mondani, hogy aki 2—3 hét alatt a katolikus vallásra nem tér, a birodalomból távozzék.[2]

Az anabaptisták azonban nem riadtak vissza a számüzetéstől, csak arra kérték a királynét, hogy télvíz idején ne űzzék ki őket otthonukból; ha kitavaszodik, készek lesznek kezükbe venni a vándorbotot, de vallásukról le nem mondanak.[3] A püspök most, a guberniummal egyetemben azt kéri, hogy adjon időt az anabaptistáknak a megtérésre.

A királyné enged a gubernium és a püspök kérésének, nem űzi ki az anabaptistákat, de Alvinc határai közé szorítja őket, békésen kell viselkedniök s vallásukra senki át nem térhet. Jezsuita misszionáriusról fog gondoskodni a királyné, a megtértek telket kapnak, gyermekeik neveléséről a püspök fog gondoskodni.[4]

Így kerül Alvincra Delpini János Teofil jezsuita atya, akinek azon tévelygések ellen kell itt küzdenie, „melyeket Isten segítségével Magyarországon legyőztünk", miként a püspökhöz írja.

A selmecbányai születésű szerzetes már évek óta fog-

[1] Epistularium A. Bajtay.
[2] Erd. kanc. lt. 1764. 352. sz.
[3] Erd. kanc. lt. 1764. 352. sz.
[4] Epistularium A. Bajtay.

lalkozott Szobotist és Lévárd anabaptistáinak térítgetésével, mikor főnöke parancsára Alvincra kellett vonulnia.[1]

Delpini kötelességéhez híven beszámolt 1765 elején működéséről. Panaszkodik, hogy a gubernium parancsa ellenére nem akarták prédikációit meghallgatni, tehát más módhoz folyamodott. Felszólította őket, hogy válasszák ki maguk közül a legtanultabbakat s mivel oratoriumba lépni nem akarnak, valami magánházban rendezzenek hitvitát.

Minden vasárnap írásban adta át ellenfeleinek érveit, hogy azok öt napon belül felelhessenek. Négy vitatkozás után ezt a módot elvetették, mert mást már nem tudtak ellenvetni: „amely vallásban születtem, abban akarok meghalni". Tanításra és térítésre tehát nem volt alkalom. Mivel Kohr József volt a főizgató, kérte a püspököt, hogy a királyi parancsnak ellenszegülőt zárassa kolostorba. Kohrt Kornis Gábor el is fogatta, a püspök pedig a kolozsvári jezsuita kollégiumba küldte és ott a rektor felügyeletére bízta.[2]

Ezóta három előkelő férfiú jelenkezett hitbeli oktatásra s ezek iparkodtak másokra is hatni, de eredménytelenül. Négy család ellenben Kreuzba akart szökni, de visszahozták őket. A szökésre bujtogató Stohl János, aki vakmerően kijelentette, hogy ismét ki fog szökni, ezért a nyilatkozatáért börtönbe került. Az erős rendszabálynak nem volt meg a kellő eredménye, mert két familia csak elszökött. Mivel ezeket semmi büntetés sem érte, most már sokan, akik hajlandóknak mutatkoztak a megtérésre, arról hallani sem akarnak.

Mivel a kreuziak alattomban izgatják a helybeli anabaptistákat, kéri Delpini a püspököt és a guberniumot, hogy ezt szigorú intézkedéssel szüntessék meg.[3]

Bajtai beterjesztette az alvinci misszionárius jelentését a guberniumnak, amelynek felhívja figyelmét a királyné törekvésére. A felség nem akarja, „hogy e méreg a fejedelemségben elterjedjen, sőt a királyi kegyesség és szigor teljes mértékét alkalmazza annak kiirtására." Figyelmezteti arra is a guber-

[1] L. Tóth Mike értekezését Kath. Szemle. 1909. X. f. 1038—43. l.

[2] Ezt az eljárást követték Magyarországon is Mária Terézia 1761 jan. 29.-i rendelete értelmében. U. o. 1041. l.

[3] Erd. kanc. lt. 1765. 524. sz.

niumot, hogy törvényesen csak Alvinc területén lakhatnak az anabaptisták s azért kéri a menekvőknek Alvincra való visszahozatalát.[1]

A gubernium el is rendeli, hogy aki a misszionáriusok engedelme nélkül elhagyja Alvinc határait, fogságba vitessék. A generális katonákkal kényszerítse az akatolikusokat a katolikus templom és misszió látogatására.[2]

1766-ban a hivatalos jelentés szerint az anabaptisták nagy része megtért, első papjuk, Róth Márton a püspök kezébe letette az esküt. A vallásukhoz makacsul ragaszkodókkal szemben még keményebb rendszabályokhoz nyúlnak.[3]

Az anabaptistákat azonban nem törte meg a szigor, nem a fogság. A királyné végre megunta a hosszas huzavonát és kiadta a rendeletet, hogy a szebeni fegyházban raboskodó anabaptisták kötelesek elhagyni Erdélyt s magukkal vihetik vagyonukat is. Az eltartásukra fordított költség a kincstárból térítendő meg. Azoknak, kik a büntetéstől félve megszöktek, szintén kiadható vagyonuk, a kincstár csak ott örököl, hol más örökös nincs — „titulo caducitatis".[4]

A szerencsétlenek, kik vallásukhoz jobban ragaszkodtak mint hazájuk földjéhez, mind nagyobb-nagyobb csoportokban veszik kezükbe a vándorbotot és indulnak az ismeretlen jövő elé, míg mások a kényszernek engedve lemondanak vallásukról s Benkő, mikor a felekezetekről beszámol, az anabaptisták szektájáról csak úgy emlékszik meg, mint amely „volt".[5]

***

A legtöbb kellemetlenség az oláhsággal volt. Az unióra való buzdítást mindjárt a diploma kiadása után megkezdték. Theophil oláh püspök már az 1697-iki zsinaton elfogadtatta az uniót s a következő évben hozzájárult utóda, Tanásics is.[6] 1721-ben jött létre a fogarasi püspökség s a püspök

[1] Erd. kanc. lt. 1765. 524. sz.

[2] Protoc. I. 311—13. l.

[3] Protoc. I. 335—36, 341, 367—68. l.

[4] Erd. kanc. lt. 1772. 1514. sz.

[5] „Fuit non pridem et secta Anabaptistarum ... tolerata ... at ii paucos ante annos in Ecclesiam Romano-Catholicam introducti sunt." Transilvania II. 243—44. l.

[6] Szilágyi S.: Erdély tört. II. 502. sk. l.

működése nagyban hozzájárult a disszidensek számának apasztásához.

A térítő munkásság a két oláh fejedelemség érdekébe ütközött s ezeknek izgatása ismét sok hívőt vont el az uniótól. Természetes, hogy az oláhság sötét tudatlansága miatt vallási meggyőződésről náluk nem lehet szó, s innen magyarázható az ingadozás aszerint, amint anyagi érdeküknek ez, vagy amaz az álláspont látszik megfelelni.

1742-ben Bessarion, 1769-ben pedig Sophronius nevű kalugyer lázította fel az oláhságot. A királynét bántotta az oláhok folytonos forrongása és nem tudta megérteni az uniótól való idegenkedésüket, mikor ő meghagyja nekik a görög rítust és nem követeli a latint.[1]

Fenyegetésekkel akart rájuk hatni, de azok addig erőszakoskodtak, míg végre a kormány kénytelen volt engedni.

1761 tavaszán skizmatikus püspököt küldött Mária Terézia Erdélybe, Novakovics Dénest, de vele ment Buccow is mint a két görög felekezet közt kitört ellentétek kiegyenlítésére alakult bizottság elnöke.

Buccow feladatához híven törekedett megismerni az oláhok viszonyait s úgy találta, hogy a nem-egyesültek elég szerényen viselkednek, ami főleg püspökük befolyásának tulajdonítható.[2] Az unitusokkal, azok püspökével és papjaival nem volt megelégedve.[3]

Az unitusok viselkedése abban leli magyarázatát, hogy vallásuk egynek vétetett a római katolikussal és kiválóbb és több joggal felruházottnak tekintette magát ez a felekezet, mint a görög keleti, bár az 1744 : VI. tc. nyiltan kifejezi, hogy a jogokat és kiváltságokat „nem lehet és nem kell kiterjeszteni az (oláh) köznépre és a nép közül vett papok fiaira... és sem az oláh, sem más jövevény nép a nemzetek közt számot ne tegyen".[4]

[1] „Intentio nobis non est, nec umquam fuit Graecum ritum in Latinum mutandi." Katonánál 39. k. 324. l.

[2] „Der Bischof von Osten kontribuiret vieles durch sein bescheidenes Betragen zu der Beruhigung des Volkes." Buccow felterjesztése. Erd. kanc. lt. 1761. 388. sz.

[3] „Ich bin überhaubt mit denen Uniten, derer Bischofen und Popen nicht zufrieden." U. o.

[4] Márkus-féle Corpus iuris kiadás.

A nem-egyesültek a lealázó bánásmód következtében ki akartak vándorolni. Dobokáról 500 család kelt útra, de a besztercei őrség visszahajtotta őket.[1]

Buccow megismervén az oláhok vallási viszonyait, összeiratta az egyesülteket és skizmatikusokat és megosztotta köztük a templomokat. A nagyobb rész a katolikusoknak jutott, mert ezek száma ismét megnövekedett. Buccow ugyanis hozzálátott a határőrvidéki ezredek felállításához. Az oláhok, főleg a besztercei kerületben, a jobbágykötelességektől szabadulni óhajtván, több mint 4000-en feliratták magukat katonának s mivel az volt a híre, hogy csak unitust vesznek be, „rakással jöttek vissza az unióra".[2] Mikor azonban nem teljesültek a katonáskodáshoz fűzött reményeik, lerakták a fegyvert és hűtlenek lettek az unióhoz is.

Bajtay éppen a guberniumban volt, mikor az oláhok egy küldöttsége kérvényt akart átadni, s pópákat kért és bejelentette az unióból való kiválását. A püspök iparkodott a vezetőket lebeszélni, látszólag meg is nyugodtak, de csakhamar újra megjelentek és átadták a kérvényt Lázár Jánosnak. Bajtay úgy véli, hogy az oláhoknak csak ürügy a vallás, s éppen ezért szigorúan kellene őket büntetni, tekintet nélkül a kivándorlásra, mert úgy sem veszt velük sokat a haza és a felség.[3]

Ezekben a zavarokban sokan kerültek börtönbe és pedig köztük ártatlanok is. Ezek közt megható a György pópa esete, ki a Sophronius-féle izgatásnak lett az áldozata.

Kegyelmi kérvényében elmondja, hogy e zavargás alkalmával a pópáknak nagy része börtönbe került, köztük ő is, pedig ő Sophroniussal semmi összeköttetésben sem volt, amire már két évvel ezelőtt esküt tett.

Éppen egyik filiálison járt, amikor a katonák Nimatju belső-szolnokmegyei falura törnek s az ő vagyonát is felprédálják. A falu népe — nem tudni, kitől adott harangjelre — üldözőbe veszi a rabló katonákat, zsákmányukat elszedi. A falubeliek a tiszthez akarnak fordulni, de valami módon

[1] Buccow felterjesztése. Erd. kanc. lt. 1761. 388. sz.
[2] Halmágyi naplója 13. és 25—26. l.
[3] Nenyhez irt levele 1763 jún. 18. i. h.

dulakodás támad, a katonai erő győzedelmeskedik, a bíró és esküdtek fogságba kerülnek. Később őt is izgatással vádolják, elfogják s a bíróval, egy pópával és egy másik falu két lakójával 10 évi börtönre ítélik puszta gyanu alapján. Társai közül kettő meghalt, mások megszöktek, ő maga a katolikus vallásra tért és kegyelemért könyörög. Öreg ember, családja tönkremegy, már harmadik éve sinylődik a börtönben, hol a klérus gyalázatára a legalábbvaló munkára kényszerítik.

A királyné Bajtayt bízza meg az ügy megvizsgálásával s a püspök a királyné kegyébe ajánlja a szerencsétlent.[1]

A bajt még tetézte a karlovici pátriárka akadékoskodása is. Novakovics budai szerb püspök volt s mint ilyen kapott megbízást az erdélyi skizmatikus egyház igazgatására. A pátriárka azonban óvást emelt cumulatio beneficiorum címén. A királyné kérdést intézett az ügyben Bajtayhoz, aki a pátriárka ellenkezését egyéni gyűlöletre vezette vissza s kijelentette, hogy Novakovics, „aki buzgó és kipróbált hűségű" férfiú, jelenleg Erdélyben nélkülözhetetlen.[2]

1765-ben a királyné szerette volna Novakovicsot Erdélyből kivinni, de Bajtay ellenezte. Ugy látszik azonban, hogy Novakovics is megelégelte már az erdélyi tartózkodást és egészségi állapotára hivatkozva kérte felmentését. A királyné utasította Bajtayt, hogy a guberniumi elnökkel és a katolikus tanácsosokkal tárgyaljanak azokról, akiket Novakovics maga helyett ajánl, vagy ha Bajtay azoknál alkalmasabb egyént tudna, terjessze fel azt. Bajtay eleget tett a felszólításnak, de ismét azt hangoztatta, hogy Novakovics legmegfelelőbb egyén s legjobb lenne, ha a felség megengedné a püspöknek, hogy télire elhagyja Erdélyt s tavasszal visszatérjen. Esetleg addig megfelelő utód is akad (1767).[3]

Nagy zavart idézett elő az a körülmény is, hogy a görögkeletiek közül sokan a latin rítusra tértek át. Az unitus püspök, Aaron Péter Pál ez ellen tiltakozott.

Bajtay a s. congregatio de propaganda fide-hez fordult,

[1] Erd. kanc. lt. 1764. 342. sz.

[2] „Il est d'un zèle marqué et d'une fidelité à toute épreuve." Nenyhez i. h.

[3] Protoc. I. 277. és 475. l.

s a következő kérdésekre kért választ: 1. Szabad-e az önként latin rítusra térőket befogadni? 2. Befogadhatók-e azok, akik latinok közt élnek s bár oláh származásúak, a nyelvet már nem értik (főleg a székely székekben)? 3. Mi történjék azokkal, kik skizmatikus létükre csak úgy hajlandók áttérni, ha római katolikusok lehetnek? 4. Ha unitus és római katolikus közt házasság jő létre, melyik pap eskesse őket s gyermekeik melyik vallásban nevelendők? 5. Ha az egyik házasfél római katolikus, a másik skizmatikus, gyermekeik melyik vallást kövessék? 6. Ha a római katolikus házasfél óhaja, hogy házastársa a római katolikus vallásra térjen s ez utóbbi is kéri ezt, megengedhető-e? 7. Ha az egyik házasfél skizmatikus, a másik református, lutheránus, vagy unitárius és ez utóbbi fél katolizál, lehet-e latin szertartású a skizmatikus fél, vagy görög katolikussá kell lennie?[1] Mivel a válasz késett, feljogosította a püspök a kolozsvári gvardiánt, hogy a Gyulay-ezred áttérni szándékozó katonáit a latin egyházba bevegye.[2]

Még két kis felekezetről kell megemlékeznünk. Az egyik az örmény, mely nagy vonzalmat árul el a latin rítushoz, s ezért ajánlja Bajtay a Congregationak, hogy engedjék meg nekik a latin egyházba való beolvadást. Néhány örmény külön püspököt kért a királynétól, de Bajtay ezt ellenzi részint csekély számuk miatt, részint mivel az örmények túlnyomó része is feleslegesnek tartja.[3]

A s. Congregatio is tudomást szerzett arról, hogy az örmények egy része a katolikus rítushoz alkalmazkodik s erre vonatkozólag a püspök véleményét kéri. Bajtay szerint a szentségek kiszolgáltatásában eddig nem történt változás. A böjtöket és ünnepeket elfogadták az örmények 1758-ban a gregorianus naptárral. Arra kellene törekedni, hogy ez a felekezet teljesen fogadja el a latin rítust, mert a rítus különbözősége sok tévelyre ad okot.[4]

A másik a szombatos felekezet, A királyné felszólítására a püspök misszionáriusokat küldött Bözödújfaluba s ezek

[1] Protoc. I. 81. l.
[2] Protoc. I. 197. l.
[3] Protoc. I. 201—3. l.
[4] Protoc. 136—37. l.

csakhamar beszámoltak az eredményről. Szerintük az egész falu megtért; az ifjabbak tanításban részesültek, az idősebbek pedig ígérték, hogy a vasárnapot fogják megülni, a zsidóknak eltiltott állatok húsával élnek, szombatos családból nem nősülnek, könyveiket a hittérítőknek kiszolgáltatják, gyermekeiket katolikus szellemben nevelik s a tehetősebbek gimnáziumokba és akadémiákba is járatják.[1]

* * *

Mindezekben bámulnunk kell a királyné csodálatos energiáját és mindenre kiterjedő figyelmét.

1768-ban azt írta Bajtaynak, hogy örökös tartományaiban meggyőződött a mozgó misszió hasznáról, tehát a térítés eredményének fokozására honosítsa meg ezt az intézményt a püspök Erdélyben is és a térítőknek adja meg az egyetemes jurisdikciót „ad casus necessitatis".[2] Ugyancsak a katolikus ügy előmozdítására szervezte a vallási commissiót, melynek elnökévé Hadikot rendelte (1767).[3]

Már említettük, hogy a királyné az akatolikusokat a közhivatalokból ki akarta zárni. Buccow intést kapott, mert állítólag a kancellisták közt több volt az akatolikus, mint a katolikus. A generális — ki egyébként a vallással nem sokat törődött — visszautasította a vádat és kijelentette, hogy a katolikus ügy mindig a szívén feküdt.[4]

Auersperg gróf gubernator szintén utasítást kapott, hogy minden hivatalban a katolikusoknak biztosítsa a túlsúlyt.[5]

Felvetette a királyné azt a kérdést is, megengedhető-e a másvallásúaknak királyi engedelem nélkül zsinatot tartani. A gubernium igenlőleg válaszolt. Bajtay azonban úgy értesült, hogy e gyűléseken a hitcikkelyeken kívül a katolikus egyház javával ellenkező dolgokat is feszegetnek, tehát helyes lenne, ha a zsinatokon jelen lenne egy katolikus biztos a gubernium-

[1] Protoc. I. 261. és 293. l.

[2] Udv. kanc. lt. fasc. 4.

[3] Halmágyi naplója 312. l.

[4] Udv. kanc. lt. (Transilv. 8. f.)

[5] „Eo attendetis, ut Catholici pedetentim ad potiorem numerum evehantur." Erd. kanc. lt. 1771. 1451. sz.

ból, aki a guberniumnak s ez viszont a királynénak tesz jelentést.[1]

Mária Terézia egész gondolkodását és eljárását híven jellemzik Bajtayhoz írt szavai: „la réligion est notre premier devoir et unique but, vous pouvez conter que je me ferois une gloire de vous seconder, mais il faut avoir devant les yeux les circonstances presentes."[2]

Erdély politikai viszonyai. Adóügy és határőrség. A nevezetesebb politikusok.

A diploma Leopoldinum biztosította Erdély politikai önállóságát, élére a nemzet kebeléből származó gubernátort rendelt, a nemzeti haderő élén a főgenerális állt, míg a szükséges idegen őrségen császári generális parancsnokolt, aki azonban a közügyekbe nem avatkozhatott. Csakhogy ezzel a jogállapottal szemben a gyakorlat más volt. A parancsnokló tábornokok Rabutintól kezdve folyton politikai befolyásra törekedtek, s a kormány a diploma rendelkezését minden módon ki akarta játszani. 1712-ben a gubernátori méltóságra még megejtették a jelölést, de a király nem a jelöltet nevezte ki, a főgenerális méltóságot pedig be sem töltötték.[3]

Mária Terézia a központosító törekvésekben híven követte elődeit, habár az eszközökben olykor el is tért tőlük. Az ő célja is az volt, hogy Erdély teljesen az összmonarchia, a Habsburg-nagyhatalom érdekeit szolgálja. Ebben útjában állott a gubernátor, aki a nemzeti jogok védője, akit esküje kötelezett arra, hogy nemzetének törvényeit tiszteletben tartsa.

Bajtay kineveztetésekor Kemény László volt a gubernátor. Jó magyar, s ha a Habsburg érdekeket támogatta volna is, hiányzott volna belőle a megfelelő erély. Tőle tehát minden áron szabadulni akartak. 1762-ben királyi rendelettel nyugalomba küldték a rendelet szerint azért, mivel a gubernium működésétől függ a „kedvelt" Erdély jóléte, a gubernium

[1] Gyulafehérvári püsp. lt. 1769-hez.

[2] A királyné sajátkezű írása. Udv. kanc. lt. 4. f.

[3] Szilágyi: Erdélyorsz. tört. 502. l.

vezetője pedig „gyakori betegeskedése és más előttünk ismeretes okok miatt“[1] feladatának nem tud megfelelni.

Céljai megvalósításához az első lépést Mária Terézia már 1744-ben megtette, amikor eltörültette az országgyűléssel a régi szabad Erdélyre emlékeztető törvényeket,[2] most megtette a másodikat a kormányzó eltávolításával. Ezt követte br. Buccow Adolf generálisnak, a királyné mindenre kész hívének, erdélyi katonai parancsnokká és a gubernium elnökévé való kinevezése.

Buccow önkényre hajló gőgös katona volt, akinek alkotmányról és jogról nem volt fogalma. Jellemére érdekes világot vet 1761 július 7.-én kelt felterjesztése, melyben Bajtayról így nyilatkozik: „Bajtay püspök sokat fárad a guberniumban és bár úgy látszik, mintha nagyon szem előtt tartaná őfelsége érdekét, mégis nem ok nélkül tartok tőle, hogy benne is megvannak a magyar nemzet azon előítéletei, amelyek honfitársaihoz tapadnak.“ A gubernátort, Keményt megvádolta egy Grassalkovichra mondott felköszöntője alkalmából, majd általában a főnemességre célozva így írt: „Bár előttem őrizkednek ilyesmit tenni, még sem tehetnek semmit, amiről nem értesülnék és amit idejében ne közölnék a felséggel.“[3]

Ebből a jelentésből kitűnik, 1. hogy Buccow is mint más német generálisok, elfogult volt a magyar iránt, akiben csak rebellist látott ott, s a kivel szemben nem szégyelt a kém szerepére vállalkozni; 2. hogy az erdélyi nemesség kezdettől fogva bizalmatlan volt iránta, ami nem maradt titokban a tábornok előtt.

Valószínű, hogy Bajtay, kinek Bécsben igen előkelő összeköttetései voltak, egyetmást megtudott Buccowról, s ez is útjában állott annak, hogy Mária Teréziának e közt a két hű alattvalója között bizalmasabb viszony fejlődjék ki.

Amikor Buccow, mint királyi biztos és a gubernium elnöke kezébe vette Erdély katonai és polgári kormányának vezetését, Bajtay püspök megadta neki a köteles tiszteletet, mint a király személye képviselőjének, mint a gubernium

[1] „Ob frequentem infirmitatem, notasque nobis alias rationes.“ Orsz. lt. Transilvanica. 1762. 159. sz.

[2] L. Katonánál 39. k. 251. sk. l.

[3] Erd. kanc. lt. 1761. 388. sz.

tanácsosa a gubernium elnökének, de mint embert sohasem becsülte.

Ez az ellentét szolgáltatott némelyeknek okot arra, hogy Bajtayt kétszínűséggel vádolják, s „napraforgó" jellemnek tekintsék.

A generális érzülete később, amikor látta, hogy a püspök befolyását tönkre nem teheti és reá a hűtlenség vádját nem sütheti, megváltozott. Mikor arról értesült, hogy a királyné Bajtaynak évi 4000 forintot akar kiutalni, sietett kijelenteni, hogy „a felség senkivel szemben sem gyakorolhatná nemeslelkűségét jobban, nincs senki, akinek odaadása azt jobban megérdemelné". Kiemelte Bajtay buzgóságát, amellyel a székelyeket a határőrvidéki szolgálatra igyekszik rábirni.[1] Igy tehát a buzgalom a királyné szolgálatában valamivel közelebb hozta egymáshoz a két férfiút. 1763 áprilisában együtt installálták Bánffy Dénest a főispánságba.[2]

Békés együttműködésük a nagy átalakító munkában nagy fontosságú is lett volna, mert Mária Teréziának Erdéllyel hármas célja volt: 1. a határőrség szervezése; 2. az adóügy rendezése és 3. a katolikus vallás uralkodóvá tétele.

* * *

A határőrség szervezésével[3] az volt a kormány célja, hogy hazánkat kelet felől is katonai gyűrű vegye körül s így a még mindig veszélyes Törökország és a már veszélyessé lett Oroszország felől az ország védve legyen; a másik feladat pedig a pestis behurcolásának és a csempészetnek a megakadályozása volt.

A munka végrehajtására a királyné Buccow személyében szakembert küldött. A generális elég szerencsés auspiciumok között kezdte meg működését (1762), mert a naszódvidéki oláhok hamarosan felcsaptak határőröknek. Másként történt azonban a dolog a székelyeknél.

[1] Nenyhez írt levele 1763 jan. 5. Udv. kanc. lt. Transilv. 8. f.

[2] Bajtay Nenyhez 1763 márc. 12 és ápr. 27. U. o.

[3] A határőrségről szóló fejtegetésemnek alapul Szádeczky Lajos doktornak: A székely határőrség szervezése c. műve szolgál.

Mivel a királyné önkéntesekből akarta szervezni a határőrvidéki katonaságot,[1] a székelyek, kiváltságaikra hivatkozva, kijelentették, hogy csak saját tisztjeik alatt és csak az ország határain belül hajlandók katonáskodni.

A kérdést alkotmányosan könnyen meg lehetett volna oldani, ha országgyűlésen viszik keresztül, mint ahogy — bár nem minden puhítgatás és erőszakoskodás nélkül — országgyűlésen vitték keresztül a kontribúciót. Ez azonban nem történt meg s ez volt a bajok egyik forrása; a másik pedig az, hogy míg a királyné önkéntesség alapján kívánta végrehajtani a szervezést, Buccow túlbuzgóságában kényszerszervezést kísérelt meg. A dolog így sem ment s maguk a királybírák is tüzelték honfitársaikat az ellenállásra.[2] Hasonló magatartást tanusított a papság is, bár a püspök a maga részéről mindent megtett, hogy a felség akarata teljesüljön.[3]

A szervezés körül az intézők különben is sok visszaélést követtek el. Bajtay, kinek figyelmét semmi sem kerülte ki, azt írta, hogy a lovasságot új lovakkal akarják ellátni, de a megbizottak rendkívül önzők és gyalázatos nyereséggel dolgoznak. A lónak darabját három-négy arannyal olcsóbban lehetne venni, ami ezer lónál már három-négyezer arany nyereséget jelentene a kincstárnak. Kéri Nenyt, lépjen közbe ezek ellen a kufárok ellen a felségnél.[4]

Közben a szervező tisztek veszedelmes fegyverhez nyúltak, hogy a székelyek ellenállását megtörjék. A legrakoncátlanabb elemet, melynek nem volt mit vesztenie, kiváltságok ígéretével megnyerték s azután rászabadították a békés polgárságra. Rablás, gyilkosság napirenden voltak s végre némelyek, hogy megszabaduljanak a veszedelmes helyzetből, ráadták a fejüket a katonáskodásra, de a fegyvert csakhamar ismét lerakták.

1763 tavaszán teljes anarchia uralkodott a Székelyföldön, amikor a királyné magánértesülés útján tudomást szerzett a

[1] „Ne ad novum militarem statum ullus, nisi qui se eidem sponte addicerent, assumantur." Benkő II. 537. l. és Szádeczkynál 302. l.

[2] Buccow Nenyhez 1763 jan. 5. i. h.

[3] Buccow Nenyhez 1763 febr. 2. i. h.

[4] „Qui préfèrent avec tant d'effronterie leur interet à celui de S. M." Nenyhez 1763 jan. 13. i. h.

tűrhetetlen állapotokról. A rend helyreállítására akkor a magyar származású Siskovics altábornagyot[1] küldte, ki csakhamar felismerte a helyzetet és Daunnak azt ajánlotta, hogy Buccowot hívják vissza valami ürügy alatt, mert amíg ő Erdélyben lesz, sem a határőrség szervezése, sem a kontribúció nem fog sikerülni. Az ország megnyugtatására azt ajánlotta, hogy a gubernium elnökségét[2] bízzák Bajtayra.

Buccow azonban maga is érezte, hogy inog alatta a talaj és társával, Bruckenthallal engedélyt kértek, hogy Bécsben igazolhassák magukat. Távollétében az elnökséget a királyné Bajtayra ruházta (praeses interimalis).[3]

A generális távozása után Erdély valósággal fellélegzett. Azt hitték, örökre megszabadulnak rossz szellemétől; pedig csalódtak.

Bajtay a zavarok láttára először csak a generális buzgalmát mérlegelte, akkor még úgy vélekedett, hogy Buccow „mindent megtett, amit csak buzgó ember megtehet".[4] Amikor azonban tisztábban állt előtte Buccow működése és az egész embert vizsgálta, már nem csodálkozott a fölfordult állapotokon. „Ez az úr — írja — meg van áldva nagy tehetségekkel és teljes odaadással van a császári ház iránt; de sem elég belátása, sem elég mérséklete nincs arra, hogy az ügyek élén állhasson." Mindig attól félt, hogy a tábornok Gessler vagy Alba sorsára jut. „Ha csalódnám benne, ő lenne ismeretségemben az első ember, akiben csalódni fogok."[5]

Úgy látszik, Buccow sejtette, hogy Bajtay nem a legkedvezőbben fog nyilatkozni működéséről és személyéről, s iparkodott egyet-mást megtudni a levelek és fölterjesztések tartalmából. Erről azonban a püspök értesült és tudatta Nenyvel, hogy a jövőben nem ír az ügyekről, „mert nem akarom kitenni leveleimet a tábornok kutatásainak és kíváncsiságának."[6]

[1] 1756-ban lett báró, majd később gróf. Neje Harruckern Mária Borbála bárónő.

[2] Szádeczky L. i. m. 326. l.

[3] Mária Terézia Buccowhoz 1763 máj. 7-ről. Erd. kanc. lt. 269. sz.

[4] Nenyhez 1763 máj. 7. i. h.

[5] Nenyhez 1763 szept. 30. i. h.

[6] Nenyhez írt levél. i. h.

Már Buccow visszahívása után az a hír terjedt el, hogy a királyné Hadik generálist küldi Erdélybe. Ennek a fordulatnak Bajtay nagyon örült, mert „mióta Erdély a császári ház uralma alá jutott, sohasem láttak magyar parancsnokló tábornokot.“ Véleménye szerint ez az elhatározás a felség példa nélkül való jóságának bizonyítéka, s a királyné érte a nemzet részéről is hasonló köszönetre számíthat. Csak az a mi bajunk, — írja — hogy oly nagyra vagyunk kiváltságainkkal, hogy még ha javunk ellen is vannak, mégsem áldoznánk föl őket. A nemzetek előítéleteiktől nem foszthatók meg „csak egy általános átalakítással“.

Hadik választását Bajtay nagyon szerencsésnek tartotta, mert „Hadik generális valóban kitünő tulajdonokkal rendelkezett, akit az egész világ dicsért.“ A személyváltozás mellett azonban azt is ajánlotta, hogy a felség a polgári és katonai kormányt válassza el, mert egy kézben veszélyes ily nagy hatalom, sok is és a nemzetnek ellenszenves is.[1]

Siskovicsot, ki nagy tevékenységet fejtett ki az ellenállás leszerelésében, teljes erejével hajlandó volt támogatni, de éppen ebből a célból szerette volna tudni a felség szándékát: vajjon meg akarja-e tartani a nemzetek törvényeit, kiváltságait s mindenek felett tiszteletben óhajtja-e tartani a nemesek reális és személyes immunitásait, vagy a német tartományok mintájára akar-e berendezkedni?

„Ha nem tudom a célt, nem tudok annak elérésére eszközöket ajánlani.“[2]

A háromszéki állapotok jellemzésére beküldte a felségnek Ernst ezredes levelét. A legnagyobb baj az volt, hogy e zavarok közepette őrizetlen maradt a határ s éppen azért már a régi plájások visszaállítására gondoltak. Levele végén érdekes tervvel lépett fel: hogy addig is, míg a felség parancsnokló generálist küld Erdélybe, ott hadi tanácsot kellene fölállítani.[3]

[1] Nenyhez írt levele 1763 jún. 4. i. h.

[2] Nenyhez 1763 ápr. 27. i. h.

[3] „Il seroit tres necessaire, que S. M. jusqu'à ce qu'Elle nous envoye un Command. General, etablît ici un conseil de guerre formel pour les opérations des Troupes reglées en cas de besoin.“ Nenyhez 1763 máj. 25. i. h.

Bethlen Miklósnak, akit Háromszékbe küldtek, sikerült ugyan a népet lecsendesíteni addig, míg a felség rendeletei megérkeznek, de a székelyek kijelentették, hogy inkább kezükbe veszik a vándorbotot, mintsem hogy azt a sorsot, amelyre kárhoztatni akarják őket, elviseljék. Kétségtelen, hogy ezt a hangulatot bujtogatók szították, akiket Bajtay méltóknak tartott a büntetésre, de a büntetést még veszélyesnek vélte s valami megfelelőbb módon óhajtott békét teremteni.[1]

A besztercei kerület oláh lakossága is kérvényben jelentette ki, hogy ha a kiváltságokat megkapják, kötelességeiket megszabják, hajlandók szolgálatot teljesíteni, de csak rendes öltözetükben otthon, vagy a kerületükkel szomszédos határokon.

Buccow ezért a kerület ellen 2000 főnyi rendes csapatot akart küldeni, kik összekaszaboljanak bűnöst, ártatlant egyaránt.[2]

Ettől a megoldástól Bajtay megrémült s a felség határozott parancsát kérte. A besztercei oláhok ügye azután a gubernium elé került, ahol azzal a körültekintéssel tárgyalták, amelyet a kényes ügy megkövetelt..

Siskovics és a gubernium véleménye azonban eltértek egymástól. A tábornok ugyanis katonásan akarta a dolgot megoldani; elfogatni azt a 45—50 oláht, akik a folyamodványt benyújtották, mert ezek a tisztek engedélye nélkül hagyták el a kerületet, az utazásra pénzt gyűjtöttek s az egész kerület nevében jöttek, holott sokan megtagadják velük a közösséget. Siskovics attól félt, ha ezek büntetés nélkül térnek vissza, föllázíthatják az egész kerületet. A gubernium ellenben nem akarta őket elfogatni, hogy a nép bizalmát el ne veszítse s mert félt, hogy a bűnösök kivándorolnának. Hivatkozott a királyné utasítására is, ki szelíd eszközöket ajánlt. A dolgot végre akként oldották meg, hogy a kérvényre ráírták: „Minthogy a kerület katonai, a kérvényezők címezzék a folyamodványt a katonai parancsnokhoz, ki késedelem nélkül meg fogja vizsgálni panaszaikat és igazságot fog nekik szolgáltatni."

[1] Nenyhez 1763 máj. 28.

[2] Bajtay Nenynek 1763 jún. 22. i. h.

A szerencsétlen oláhok tényleg a generálishoz fordultak, ki közülök tizet elzáratott, a többi elmenekült, a kerületet pedig megszállta a rendes katonaság.[1]

Júliusban azután az udvarhelyszéki tisztekre került a sor, akiket izgatásért fogatott el a gubernium.[2]

Akkor megtörtént, amire senki sem gondolt, Buccow igazolta magát Bécsben és a királyné 1763 őszén előbbi hatalmi körébe visszaállítva, leküldte Erdélybe.

A rettegett ember visszatérésének a híre s a megtorlás lehetőségének gondolata rémületbe ejtette Erdélyt. Talán nem csalódunk, ha ennek a rémületnek tulajdonítjuk azt a fényes fogadtatást, amelyben Buccownak része volt, úgy a püspök, mint a nép részéről. Bajtay maga írja, hogy megtette azt, amit még egy püspök sem tett meg: a városon kívül fogadta a tábornokot.[3] Ő maga a fényes fogadtatást azzal okolta meg, hogy meg akarta mutatni, milyen tisztelet illeti meg azt, akit a királyné bizalmával kitüntetett. Másrészt már október 19.-i levelében kijelentette, mikor a tábornok visszatéréséről értesült, hogy bár óriási űr választja el kettőjöket, mégis arra törekszik, hogy teljes egyetértésben működjék a tábornokkal a királyné szolgálatában.[4]

Egyébként Buccow, úgy látszik, felsőbb intésre gőgjéből engedett s közeledett a püspökhöz, ki viszont megragadta az alkalmat és figyelmeztette őt, hogy ha őszintén elő akarja mozdítani a felség ügyét, meg kell nyernie a nép bizalmát

[1] Bajtay Nenyhez 1763 jún. 25. i. h.

[2] Bajtay Nenyhez 1763 júl. 30. i. h.

[3] Nenyhez 1763 okt. 26. i. h. — Maga Buccow szintén leírja Nenyhez intézett levelében fogadtatását: „Je svis arrivé icy le 24 aux acclamations du Peuple et avec une Reception qui ne denote pas la version qu'on a voulu faire entre voir a S. M. qu'on avoit pour Moy dans ce pays quantité de Cavalliers et plus de trente Nobles sont venus au devant de Moy jusques a Deva et plusieurs d'entre eux m'ont conduit jusques icy. J'y ai trouvé Mgr Levesque toujours gracieux pour moy et je me promets que pourvu que vous Veuilles bien Monsieur luy faire la mention des intentions de S. M. pour qu'il m'aide de tout son pouvoir a faire son Royal service, comme vous m'avés fait l'honneur de me dire que vous feries je svis persuadé qu'il s'y portera bien et qu'on viendra a bout de tout." 1763 okt. 26. i. h.

[4] „Ainsi quoiqu'il y ayt une difference infinie entre nos Caractères et nos conduites etc." i. h.

és szeretetét. A generális szívesen fogadta Bajtay figyelmeztetését s közölte vele a királyné terveit a kontribúcióra és a nemzeti seregre vonatkozólag.

Oly nyájas volt a tábornok, annyira megváltozott, hogy Bajtay szerint, ha továbbra is így viselkedik, még megnyeri a nép szeretetét.[1]

Neny Buccow tudósítására azt felelte, hogy ő előrelátta, hogy Bajtay így fog eljárni, mikor a királyné szándékairól van szó. De egyébként is ő „igen jó polgár", aki igazán lelkesedik a közügyért és így Buccow biztosan számíthat az ő közreműködésére.[2]

A királyné szándékát a határőrségre vonatkozólag a gubernium mal is tudatták, amely az új tervezet elkészítésére Lázár János és Bethlen Miklós grófokat és Siskovics bárót küldte ki. Ez a bizottság azután két tervezetet nyújtott be: egyiket az önkéntesség, másikat a kötelező katonáskodás elve alapján. A királyné az utóbbi mellett döntött.

Gyergyón meg is kezdték a szervezést, de Csíkban akadályra bukkantak. Akkor történt a mádéfalvi siculicidium, melyet egyenesen Buccow nevével hoznak kapcsolatba, pedig az ő erőszakos rendszere csak közvetve volt a szomorú esemény szerzője.

Lázár János, a kegyetlenség előidézője, elég derűs hangon írta le Bajtaynak az eseményt, a püspök azonban szomorúan válaszolt: „partim voluptatem coepi e re tam prospere atque celeriter gesta, partim vero acerbam civium nostrorum sortem miseratus sum".[3] E sorok első része Lázárnak arra a tudósítására vonatkozik, hogy a sorozás már akadálytalanul folyik, aminek bizonysága, hogy egy év mulva, 1765 április 16.-án, a bizottság tényleg a szervezés befejezését jelenthette.

Ezt azonban Buccow már nem érte meg. 1764 május 8.-án Freckre utazott, hol Bruckenthalné születésnapját ünnepelte, kocsija feldőlt, a tábornok fején sérülést szenvedett, a sebhez orbánc járult, amely május 17.-én sírba vitte.[4]

[1] Nenyhez 1763 nov. 5. i. h.

[2] Buccowhoz 1763 nov. 6. Udv. kanc. lt. Transilv. 8. f.

[3] Benkő i. m. II. 552. l.

[4] Halálát körülményesen leírja Halmágyi naplójában 116—17. l. Khevenhüller naplójában ezt jegyzi fel Buccowról: „Er hatte sich wegen der in Fürstenthum auf seine Vorstellungen eingeführten Neuerungen, wodurch es sogar zu Thätlichkeiten gekommen, ungemeinen Hass zugezogen" Wolf. i. m. 385. l.

Buccow halála után utódjául tényleg Hadik Andrást, a híres lovasgenerálist nevezte ki Mária Terézia. A kinevezés a magyarok soraiban igen nagy örömet keltett s ezt még fokozta az új guberniumi elnöknek magyar nyelven tartott, emelkedett lélekre valló beköszöntője. A szép beszédre a püspök is magyarul válaszolt „ritka svádájához képest kétségkívül igen szépen".[1]

Nehéz viszonyok között foglalta el székét, de az alatt a négy év alatt (1764—68), amelyet Erdélyben töltött, tapintatával, becsületes magyar lelkével meg tudta nyerni mindenki szeretetét, úgyannyira, hogy Benkő nem habozik kimondani, „hogy neve sohasem fog Erdélyben meghalni".[2]

A mádéfalvai vérengzés után a királyné megtorlást kívánt, a bujtogatók szigorú megbüntetését követelte. A vizsgálat vezetésének kellemetlen feladata Hadikra és Bajtayra hárult. Az utóbbi a papok felett ítélkezett s annyira ragaszkodott törvényben biztosított jogaihoz, hogy Hadik kérését, ki tanukul akart egyházi személyeket kihallgatni, megtagadta. Az egyházjogra támaszkodva kijelentette, hogy papok bűnügyekben bizonyságot nem tehetnek, mert ha vallomásaik alapján valakinek életében vagy testében kár esnék, fölfüggesztéssel (suspensio) és örökös szabálytalansággal (irregularitas) bűnhődnének. Különben papok is részesek a polgárok bűnében, börtönben várják az ítéletet és így tanubizonyságuk értéktelen lenne.[3]

Magának a pörnek részletes tárgyalása nem tartozik ránk, célunk csak az volt, hogy Bajtay működését vázoljuk ebben az átalakító politikai munkában.

Nem csekély gondot fordított Mária Terézia az adóügy rendezésére sem. Az óriási kincset felemésztő háború szükségessé tette a jövedelmi források biztosítását és gyarapítását is.

Ausztriában Choteknek, amikor a királyné a pénzügyek élére állította, első dolga a kontribúció ügyének rendezése volt.[4] Hasonlóképpen akart eljárni Mária Terézia Magyarországon és Erdélyben is. Itt azonban útjába álltak a privilégiumok

[1] Halmágyi Naplója 124—25. l.
[2] „Nunquam moriturum in Transilvania nomen." II. 95. l.
[3] Erd. kanc. lt. 1765. 164. sz.
[4] Wolf i. m. 67—72. l.

és immunitások. Hiába tett kísérletet a föld megadóztatására, hiába iparkodott a jobbágy földesúri terhein könnyíteni, hogy az államiakat annál inkább elviselhesse. Végre a hazánkat kizsákmányoló tiltó vámrendszerhez fordult.

Erdélyben is hasonlók voltak a viszonyok. A magyar nemes és a székely folyton kötelezettségeire hivatkozott, melyeket kiváltságai fejében teljesítenie kell és rámutatott a szász nemzetre, mely számos kiváltsága fejében csak néhány katonát és csekély adót szolgáltatott. Ez az okoskodás megokolt is lett volna, ha a kiváltságosok tényleg teljesítették volna a kiváltságaik erkölcsi alapjául szolgáló kötelezettséget; ez azonban nem történt meg. Ez indította a szász nemzetet arra, hogy az adó arányos megosztását kérje. Igy tehát magából Erdélyből indult ki a lökés, amely a kontribúció kérdését napirendre tűzte.

Bethlen Gábor kancellár 1750—53-ig dolgozott az összeíráson, mely az új adózásnak alapját képezte s ezt róla Bethlen-adórendszernek is nevezték. A szászok azonban ezzel sem voltak megelégedve, mert még mindig a földmívelésnek kedvezett az iparral szemben. Az 1759.-i országgyűlés ugyan elfogadta az új adórendszert,[1] de azonnal megindult a munka a rendszer megjavítására, amiben épp úgy, mint elfogadásában, a legnagyobb szerepet Bruckenthal játszotta.

Bruckenthal Sámuel 1721-ben született, előkelő, a Habsburgokhoz hű családból. Miután otthon befejezte tanulmányait, két évre Halleba ment jogot hallgatni. Külföldi tartózkodása alatt sok előkelő férfiúval ismerkedett meg, többek között Nenyvel is, amely ismeretség előrehaladására nagy hatással volt. 1745-ben nőül vette a szebeni polgármester leányát, Glockner Zsófiát. Ebben az időben Szebenben hivatalnokoskodott és a szászok egyeteme sérelmeit kezdte feszegetni. Kikelt az aránytalanul nagy adó ellen, amely mellett még elszállásolással is terhelték a szászt. A hivatalnokok megerősítésének jogát a felség a korábbi gyakorlat ellenére fentartotta magának, aminek az lett a következménye, hogy a katolikus szászok előnyben részesültek. Kirekesztő jogukat is mind gyakrabban megsértették a magyar és székely urak, amikor szász földön birtokot igyekeztek venni.

[1] Benkő: Transilvania I. 576—83. l.

Ezeknek a sérelmeknek orvoslását kérte a szászok küldöttsége, amelyben Bruckenthal is résztvett (1753), a királynétól. A biztos fellépésű és eszes fiatalember feltűnt a királynénak; már a következő évben guberniumi titkár lett s azután rohamosan emelkedett.[1] 1759-ben ismét megjelent a királyné előtt, mint nemzetének követe s ugyanabban az évben fogadtatta el az új adórendszert. Érdemei jutalmául 1760-ban címzetes guberniumi tanácsos lett, a szászok pedig Adlershausen halála után grófjukká választották. A királyné formahibák miatt megsemmisítette ugyan ezt a választást, de ugyanakkor kinevezte Bruckenthalt valóságos guberniumi tanácsossá és tartományi kancellárrá.

További működésének jelleme szabott irányt, melyet röviden így fejezhetünk ki: nagyravágyó és szász, ki az alkotmányos formákkal és a többi nemzet érdekeivel keveset törődik, ha saját emelkedéséről vagy a szászság javáról van szó.

1763-ban Buccowval együtt ment Bécsbe, hol az ügyes szásznak kétségtelenül nagy része volt abban, hogy a tábornok olyan győzelmesen tudott kikerülni a fenyegető veszedelemből. Ő maga nem tért vissza Buckowval, hanem Bécsben maradt, hogy felvilágosítással szolgáljon társa fölterjesztéseiről. Sőt kötelessége volt résztvenni az udvari kancellária azon ülésein, amelyeken a kontribúció és a határőrség ügyét tárgyalták. Ezekben a kancellária Bruckenthal alá volt rendelve s Bethlen Gábor ettől az időtől csak névleg volt kancellár.[2]

Míg tehát 1763 tavaszán a nemzeti érdekek és az alkotmányellenes törekvések küzdelmében a nemzeti ügy győzelme biztosnak látszott, az év őszére teljes vereséget szenvedett; az idegen érdekek diadalmaskodtak.

A gubernium az egész év folyamán sokat foglalkozott a kontribúcióval, Bajtay is rajta volt, hogy megfelelő tervezetet nyújthassanak be a királynénak. Május 28.-án kelt levelében jelezte, hogy igen fontos észrevételei lennének a kontribúcióra, annak komoly, igazságos alapon való megoldására, de most beteg, nem tud dolgozni. Neny azt írta a levélre, hogy a

[1] Arneth: Gesch. Maria Theresia's. X. 132. l. és Teleki Domokos értekezése Budapesti Szemle (Uj foly.) X. k. 11. sk. l.

[2] Arneth i. m. X. 135—36. l.

királyné kijelentése szerint, addig semmi újat nem határoznak az adózásra vonatkozólag, míg Bajtay észrevételeit nem látták.[1]

A lázas munkásság eredménye három különböző tervezet lett, amelyek közül Bajtay a Siskovicsét pártolta.[2] Egyébként a gubernium maga is reggeltől estig dolgozott az új szisztémán s ezzel párhuzamosan haladt az állandó táblák (tabulae continuae) megvalósításának ügye.[3]

A munka eredményeként bizonyos módosítások léptek életbe, de a feladat teljes megoldása nem sikerült; pedig hogy ez mennyire szívén feküdt a királynénak, kitűnik Bajtayhoz intézett leveléből. Báró Bruckenthalt is Erdélybe küldte a szisztéma tökéletesítésére.[4]

Bruckenthal új alapon akarta a szervezést végezni s ez az alap — a királyné szavai szerint — megfelelt a királyné érdekének, a körülményeknek és az ország jólétének. A királyné meg volt győződve, hogy Bruckenthal meg fog tenni mindent, hogy a terv megvalósuljon, de hangoztatta, hogy sok függ Bajtay közreműködésétől is, aki — meggyőződése szerint — új címeket fog szerezni az ő „régi és állandó" jóindulatára. Ahol három ily tehetséges ember, „Mária Terézia barátai" működnek együtt, ott célt kell érni.[5]

Az adóügy végleges rendezése azonban akkor sem sikerült, amiben nagy része lehetett éppen Bruckenthalnak, ki a szászoknak föltűnően kedvezett.

Bruckenthal nemcsak a szisztéma körül dolgozott, hanem nemzete érdekében is. 1765-ben kieszközölte, hogy a királyné még Bethlen életében a szászoknak adja a fogarasi uradalmat 99 évre 140.000 frtért. Ebből a szász nemzet 60.000 frtban több falut átengedett a határőrség számára,

[1] Nenyhez írt levél 1763 máj. 28. i. h.

[2] Nenyhez írt levél 1763 szept. 21. i. h.

[3] Nenyhez írt levél 1763 nov. 5. i. h.

[4] Udv. kanc. lt. Transilv. 8. f. 1769 dec. 11.-éről. Többek közt ezt írja a királyné: „Vous n'ignorez pas l'Importance de la Commission pour laquelle J'envoie Le Baron de Bruckenthal en Transilvanie et a quel point j'ai a Coeur qu'il puisse pendant le séjour qu'il y fera, y perfectionner le Systeme de Contributions etc."

[5] Udv. kanc. lt. Transilv. 8. f. 1769 dec. 11.-éről.

azzal a föltétellel, hogy 99 év mulva 100.000 frtért tartoznak őket a kincstárnak visszaadni. Ugyancsak az ő közbenjárására kapta a szász náció az „inclyta" címet, az addig használatos „alma" helyett.

Mikor Erdély nagyfejedelemség lett, Bethlent, ki úgy is csak névleg volt már kancellár, nyugalomba küldték s az udvari kancellária élére Bruckenthal került kancelláriai elnöki minőségben. Szolgálataiért megkapta a Szent István-rendet, (1765) majd valóságos belső titkos tanácsos (1768) és később Erdély gubernátora lett.

Bethlen Gábor udvari kancellár politikai szereplése jellemére és hazafiságára kétes fényt vet.

Hogy Mária Terézia jóindulatát megnyerhesse, ő is, mint Kemény László, katolizált,[1] amikor pedig a királyné kegye révén magas állásba emelkedett, azt birtokszerzésre használta fel.

Bajtay és Bethlen ellenséges viszonyban voltak egymással s ez az ellenségeskedés még valószínűleg Bajtay bécsi tartózkodásának idejéből származott. A püspök meg volt győződve, hogy a kancellár ahol csak teheti, ellene dolgozik, s ezért rendesen arra kérte Nenyt, hogy felterjesztései felől még a hivatalos referáda előtt informálja a királynét.

Bajtay biztosra vette, hogy Bethlen igyekezni fog a királyné szándékát az ő fizetésére vonatkozólag is megmásítani s csak az vigasztalta, hogy ebben nem az ő előterjesztése, hanem a felség jóindulata a döntő.[2]

Egy másik levelében pedig nyiltan megmondta a püspök, hogy Bethlent ellenségének tartja.[3] Akkor is, amikor Bajtay Erdélyre vonatkozólag a királyné terveit kérte, felhívta Nenyt, hogy ne tudassa Bethlennel levele tartalmát, „mert e nélkül sem tartozik barátaim közé, nem szeretném őt még jobban ingerelni."[4]

Bethlen viszont akként iparkodott ellenfelének apró kellemetlenségeket szerezni, hogy felterjesztéseit későn juttatta

[1] Mint maga is konvertita, a kolozsvári r. kat. konviktusban és szemináriumban 12 konvertita részére alapítványt tett. Jakab: Kolozsvár története. Oklevéltár II. k. 615—16. l.

[2] Nenyhez írt levél 1763 jan. 29. i. h.

[3] Nenyhez 1763 márc. 12. i. h.

[4] Nenyhez 1763 ápr. 27. i. h.

a felség elé. Így járt el például az egyházmegye állapotáról szóló jelentéssel is.[1]

Annál nagyobb örömmel fogadta Bajtay Hadik gubernátort s a gubernátor, ki mint katona a politikához keveset értett, igen sokszor fordult püspök-barátjához és sok hasznát vette a nagyeszű és képzettségű püspök tanácsainak. Azonban Hadik gubernátorságának vége felé ez a jó viszony megbomlott, aminek okát valószínűleg asszonyi pletykában kell keresnünk.[2]

Hadik utóda O'Donnel lett (1768—70). Ő is, miként Bajtay és Bruckenthal, élvezte a királyné kegyét, amit leginkább Ferenc császár barátságának köszönhetett. Tettei is becsületes, egyenes léleknek és hajthatatlan jellemnek mutatják. Az új adószisztémában együtt kellett működnie Bruckenthallal s éppen ez az együttműködés tette reá nézve elviselhetetlenné Erdélyben a helyzetet.

Utálattal fordult el a gőgös, önző, fenhéjázó Bruckenthaltól és szövetkezett a szászok iránt ellenséges érzületű magyar nemességgel s Bruckenthalt az ő segítségükkel igyekezett az udvarnál lehetetlenné tenni.

Mária Terézia azonban erős és nagy bizalomra valló felelettel utasította el a vádaskodókat: „Ich kenne meine Leute und die Hetzereien verabscheue ich".[3] Sőt Bruckenthalt királyi biztosnak nevezte ki, hogy az új szisztémát keresztül vigye. Erre O'Donnel egészségi okokból felmentését kérte.[4] A királyné ugyan éppen abban az időben szükségesnek tartotta a kormányzó, Bruckenthal és Bajtay együttműködését, de O'Donnel és Bruckenthal közt az ellentét mindjárt az első napokban (1769 dec.) kitört.[5]

Az új adórendszer a királyné erőszakolására nagy nehezen életbe lépett, amire O'Donnel — most már nem lévén rá szükség — ismételt kérésére állásától fölmentést nyert (1770), Bécsbe vonult s ott a következő évben meg is halt.

[1] „J'en svis faché en vérité." Nenyhez i. h.

[2] Halmágyi beszél ugyan a dologról, de szokásához híven a püspökről gyűlölettel s így adata nem fogadható el. Naplója 353. l.

[3] Arneth i. m. X. 139. l.

[4] Arneth i. m. X. 142. l.

[5] Arneth i. m. X. 144. l.

Bruckenthal tehát ismét diadalmaskodott s győzelmét azzal akarta betetőzni, hogy ő adjon új gubernátort Erdélynek.

A gubernátori és a katonai parancsnoki állást végre ismét különválasztották s gubernátorrá Bruckenthal ajánlatára egy teljesen idegent, Auersperg József Mária herceget nevezte ki a királyné, míg a katonai parancsnok Preisz Ferenc báró tábornok lett.

Azonban Bruckenthal csalódott, ha azt hitte, hogy kreatúrája hűséges eszköz lesz a kezében; nagyon csalódott.

Auersperg féltékeny volt hatalmára, Bruckenthal befolyását meg akarta törni, s Izdenczit Bruckenthal heves ellenzése dacára erdélyi udvari kancelláriai tanácsossá és titkárává tette meg. A két férfiú viszálya visszahatott a közügyekre is, s így az országra valóságos csapás volt, hogy „a jóakaró és belátó Bajtay" a királynétól éppen e zavarok közepette felmentését kérte.[1]

Az adóügyből támadt Bajtay összeütközése Nemes János gróffal is, amely szintén nagyon elkeserítette. Már 1763-ban egyik levelében így jellemezte a két Nemest, apát és fiát: „Le père est un digne homme quoique reformé de sa religion et très zelé pour le service. Mais le fils, qui est catholique, a le plus mauvais charactère du mond, et pour dire en peu, c'est un vaut rien."[2]

1766-ban mégis ez az összeférhetetlen természetű Nemes János lett guberniumi tanácsos, bár a nagy többség a jelölést is ellenezte, s „a püspök és Hutter úr nagy bajjal tételték belé."[3]

Nemes a jótéteményt azzal hálálta meg, hogy mindjárt székfoglalása után ellenkezésbe jutott Hutterral, „azután pedig senki a püspökkel is annyit nem disputált, mint maga".[4]

Nemes folytonos kellemetlenkedése végre erős összeütközéshez vezetett közte és a püspök között. Az ügy meglehetős homályos. Bajtay a királynéhoz írt levelében elmondja, hogy Nemes a guberniumba lépésétől folyton kereste az

[1] Arneth i. m. X. 150. l.

[2] Nenyhez aug. 27. i. h. Ez is bizonyítja, hogy az emberek megítélésében nem vezette őt vallási elfogultság.

[3] Halmágyi naplója 296. l.

[4] Halmágyi naplója 296. l.

alkalmat a viszálykodásra mindenkivel, így Bajtayval is. A püspök akként állt rajta bosszút, hogy kitüntetésre ajánlotta a felségnek. Végre is nem egyéni sérelme indította a panaszkodásra, hanem hogy a tanács méltóságát és az igazságosságot megóvja.[1]

A királyné vizsgálatot rendelt el ez ügyben, amelynek iratait felterjesztették.

Éltes István guberniumi fogalmazó vallomása terhelő volt Nemesre (1770 december 13). Hutter fogalmazó nem volt jelen, csak azt hallotta, hogy Bajtay így fejezte be beszédét: „Kérem Excellenciátokat és Méltóságtokat, hogy annak idején minden szóra emlékezzenek vissza, én ugyanis előbb eltávozom innen örökre, semmint vetélkedve itt üljek és ezt improtocollálni kívánom."

Biró Antal az 1770 december 10.-én történt összeszólalkozásból csak Nemes e szavaira emlékezett: „itt nem a tekintély, hanem az igazságosság alapján kell tárgyalni".

Hannenheim István guberniumi titkár úgy adta elő a dolgot, hogy az idézett napon a sóbányászok és hajósok adójáról szóló jelentést olvasták föl. A guberniumi tanácsosok kettő kivételével elmondták véleményüket. Azután Halmágyi az előző gyűlésről szóló jegyzőkönyvet olvasta fel és az érvelést, mint határozatot emelte ki. Bajtay ekkor, mint elnök, közbeszólt és kijelentette, hogy ott semmit sem határoztak, s ezt megerősítette az adminisztrátor is. Nemes azonban hevesen tiltakozott a püspök észrevétele ellen és kijelentette, hogy a mult gyűlésen hangoztatott véleménye mellett megmarad, „hacsak a többi adózó kártalanítása érdekében" királyi rendelet nem jelenik meg. Ebből szóváltás keletkezett, s Nemes odakiáltotta a püspöknek: „Nekem szabad szavam van, nem szolgáltam rá Excellenciád korholására." „Én Excellenciádat nem korholom, — felelte a püspök — sem szabad szavazati jogát zavarni nem akarom."

Nemes azonban másként adta elő az esetet. Ő nem bűnös, — mondá — mert mikor a felséghez intézendő fölterjesztést Halmágyi fölolvasta, ő csak annyit mondott, hogy úgy emlék-

[1] Erd. kanc. lt. 1771. 5. sz.

szik, a mult alkalommal határozatot hoztak. A püspök erre hevesen rászólt, hogyha másként vélekedik, adjon be külön véleményt, de ne csináljon zavart. Ebből kerekedett az összeszólalkozás. s Nemes csak annyit mondott: „Hallgasson már meg engem is Excellenciád", mire Bajtay ezt jegyzőkönyvbe venni kérte.

A gróf azt várta volna, hogy a püspök a királynéhoz fordul, azonban — úgymond — a helyett vádiratot köröztetett a tanácsosok, titkárok, fogalmazók közt. Arra kérte tehát a királynét, hallgassák meg az ő védelmét is.

Az említett vádiratból megismerjük a jegyzőkönyvnek azt a mondatát, mely a közbeszólásra adott okot: „Nem tagadhatjuk, hogy mi a guberniumi tanácsosok gyülekezetével és a felségnek a guberniumhoz successive intézett határozataival összhangzóbb és az egész adóösszeg forrásainak fentartására hasznosabb véleményt találtunk."[1]

A királyné leiratában ugyan kinyilvánította, hogy a szavazás szabadságát biztosítani akarja a tanácsosoknak, de megkívánja, hogy „sem tettel, sem szóval a mérséklet határait" át ne lépjék s főleg az elnökkel szemben „a jó egyetértés és következőleg az alárendeltség törvényeit meg ne sértsék". Nemes dorgálásban részesült és a guberniumban ki kell jelenteni, hogy amit mondott, nem mondotta sértő szándékkal a püspök ellen.

Hogy a jövőben hasonló eset elő ne forduljon, a királyné azt az utasítást adta, hogy ha a vélemények megoszlanak, mindig szavazattöbbséggel döntsenek, épségben hagyva mindenkinek a szavazati jogát.[2]

Ezt a leiratot a gubernium ülésén Clary Lipót olvastatta föl, aki Bajtay helyett elnökölt. A fölolvasás után Nemes eleget tett a királyné kívánságának „és szóval előrebocsájtott nyilatkozatát papírra vetve a legalázatosabban Felségedhez juttatni kívánta".[3] Ezzel a kellemetlen ügy befejezést is nyert, de Bajtay kedvetlenségét az elintézés már nem oszlathatta el.

[1] Erd. kanc. lt. 1771. 5. sz.
[2] Erd. kanc. lt. 1771. 56. sz.
[3] Erd. kanc. lt. 1771. 164. sz.

A házasságügy Erdélyben a XVIII. század közepén.

Országok erkölcsi állapotára élénk fényt vet a családi élet tisztasága és szentsége. Ha azonban Erdélyt a XVIII. században ebből a szempontból vesszük szemügyre, szomorú képet nyerünk. A régi, bensőséges, tiszta családi életet — legalább az előkelők körében — ritkán találjuk föl; amiről a jó öreg Apor Péter keservesen panaszkodik, „a náj módi, új módi, rossz módi", ezen a téren is éreztette káros befolyását.

A házassági bonyodalmak, válópörök napirenden voltak s ezekben Bajtaynak jutott a legnehezebb szerep. Nehéznek mondjuk helyzetét azért, mert a jogi szempontból érdekes pörök szereplői sok esetben törvényes alapon véltek állani és a jogforrás, melyre hivatkoztak, kényessé tette a püspök feladatát.

Az ügyet tulajdonképpen Matskássy Krisztina hozta szőnyegre. Ő, mint a református egyház tagja, házasságot kötött a szintén református Váradyval. Hosszabb együttélés után azonban Matskássy Krisztina elhagyta az urát és új házasságra akart lépni Dósa Mihállyal. Hogy célját könnyebben elérje, katolizált és a hazai törvények és egyházi hatóságok kijátszásával egyenesen Rómába folyamodott. Kérelmét érdekének megfelelő érvekkel támogatva, kieszközölte a pápai brévét, amely néki az új házasságkötést megengedte. Az erdélyi viszonyokat nem ismerő XIV. Benedek még egy nagyjelentőségű elvet is kimondott a brévében, amely sok bajnak lett a forrása. Ez a rövid, de súlyos következményekkel járó tétel így hangzott: „Reformata matrimonia huius Principatus irrita."

Matskássy Krisztina eljárása sértette a királyi tekintélyt, amiért Sztoyka püspök őt kolostorba záratta.[1]

[1] Az 1731.-i dekrétum szavai szerint: „est enim Princeps Indisputabilis supremus Iudex in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium."

Mivel pedig az asszony protestáns volt s a férfi még a válópör idején is az, ügyük a zsinat és a királyné elé tartozott volna. Benkő. I. 337. l. Az ügyről szóló akták Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.

Ezzel azonban az ügy nem fejeződött be. Matskássy Krisztina ugyanis a pápai határozattal mindenütt eldicsekedett és csakhamar követőkre talált.

Leánya, a Bethlen Istvántól született Júlia is az anya példáján indult. Mint reformáta férjhez ment a szintén református Földváry Györgyhöz. Tíz év mulva — miként ő állítja — házasságtörése és folytonos részegeskedése miatt elhagyta férjét, anélkül, hogy törvényesen elvált volna tőle. Körülbelül öt évig élt elváltan, időközben katolizált s látva, hogy anyja XIV. Benedek brévéjére támaszkodva férje életében új házasságra lépett az öreg Dósával, ő is nőül ment az ifjabb Dósa Mihályhoz.

A királyi tábla bigámia címén elítélte, a gubernium lecsukatta őket. A börtönből azonban nemsokára kiszabadultak, de együtt élniök nem volt szabad. Ezt természetesen nem tartották meg.

Ekkor a tábla előtt az ügyész emelt vádat és Bethlen Julia grófnő fejére házasságtörés miatt halálbüntetést kért. Az asszony a pápai döntésre hivatkozott és kérte ügyének a Szentszék elé utalását, de a competentia fori-t megállapítva, kérését elutasították. Mikor az ügy a gubernium elé került, a püspök követelte, hogy tegyék át azt az ő törvényszékéhez, ami meg is történt.[1]

A harmadik ügy a Kemény Ádám grófé. A református Kemény Ádám nőül vette gróf Rhédey Druziánát, azonban 1753-ban a zsinat elválasztotta őket, az asszonyt különféle kihágásokban, a férfit pedig abban találva bűnösnek, hogy a boritalnak adta magát,[2] „copia tamen ad secunda vota non prius transeundi donatus, quam poenitentia Legibus, ipsorum canonibus praescriptis pro suis excessibus ex aequo satisfaceret."

Az asszonyt házasságtörésért a világi hatóság is elítélte. Rhédey Druziána azonban perújítást kért, elhallgatva, vajjon a férjnek megítélt válás, vagy — miként Széles Teréz vitatja — a világi hatóság kezébe való kiszolgáltatás miatt cselekszi-e ezt, vagy mindkét okból. Igazát tanukkal bizonyította s Kemény, félve az esetleges elmarasztaló ítélettől, katolizált

[1] Orsz. lt. (Erd. kanc. o.) 1763. 271. sz.

[2] A „species facti" közölve Századok. 1885. 610. sk. l.

és XIV. Benedek brévéje értelmében szabadnak érezve magát, 1755 május 21.-én eljegyezte Széles Mihály kolozsvári tanácsos leányát, Teréziát és Sztoyka püspök tiltakozása dacára nőül is vette 1756 július 21.-én, „invitis et circumventis parochis."[1]

A püspök ugyan három hét mulva tudomást szerzett a történtekről s az új házasoknak az együttlakást megtiltotta, „de csak egybe-egybe kerültek".[2]

Széles Teréznak fia született, Kemény Adám pedig nemsokára meghalt. Akkor az asszonyt a Kemény-féle birtokból kiűzték, az örökösödésből fiával együtt kizárták és tisztességtelen személynek tekintették.

Az özvegy Sztoykához, majd Batthyányhoz fordult, hogy házassági pörüket fejezzék be, de hiába.

Mikor Bajtay elfoglalta a püspöki széket, eléje került az ügy. A Kemény-család azt vitatta, hogy a második házasság érvénytelen, mert az első nem volt véglegesen fölbontva; Széles Teréz viszont hivatkozott a pápai brévére, melynek értelmében a „Ducam te, donec in honestate permanseris" klauzulával kötött református házasság érvénytelen, tehát ő törvényes neje Keménynek.[3] Bajtay a békés megegyezést ajánlotta, de erről a Kemény-család hallani sem akart. Igy a püspök a királynénak Sztoykához intézett rendelete értelmében a felséghez terjesztette föl az ügyet.

Mindenekelőtt a pápai határozatra nézve kérte ki a püspök a királyné véleményét „quod sententia Benedictina, utpote statum politicum concernens, absque benigno Maiestatis Vestrae Sacratissimae annutu lata vim Constitutionis obligantis haud obtineret".

Az udvarban Kemény László befolyása érvényesült és a királyné kijelentette, hogy a Kemény Ádám és Széles Teréz közt létrejött házasság érvénytelen. Mikor az özvegy erről a

[1] Pusztakamaráson a kápolna ajtaját bezáratva esküdtek meg a katonai és erkedi plébánosok előtt, kik tiltakoztak ugyan a tény ellen, de el nem távozhattak s így a házasság, eltekintve az előzményektől, törvényes lett volna, mert az illetékes plébános előtt jelentették ki akaratukat. Rettegi Gy. emlékiratai. Hazánk. III. k.

[2] Halmágyi naplója 291. l.

[3] Protocollum episcopale. I. 19. l.

döntésről tudomást szerzett, Bajtayhoz fordult és a méltányosságra hivatkozva könnyek közt kért tőle segélyt.[1]

Bajtay kellemetlen dilemma előtt állott. A királyné határozata magában foglalta a pápai döntés érvényen kívül helyezését. Már most vagy érvényesnek tartja Kemény első házasságát s akkor összeütközésbe kerül XIV. Benedeknek Sztoykához intézett brévéjével (1754)[2], vagy semmisnek tartja az első házasságot s ezzel minden protestánst házasságtörésből származottnak nyilvánít, azok örökösödési jogukat elvesztik s ez esetben a királyné felfogásával is szembe kerül.

Az egyház szolgájának tehát meg kellett egyezni a politikussal. Igy keletkezett a püspöknek a királynéhoz fölterjesztett véleménye.

E szerint mind Bethlen Julia, mind Kemény helytelenül jártak el, mikor a püspöki tilalom és a plébános ellenkezése dacára házasságot kötöttek; helytelenül jártak el azért is, mert előbbi vallásuk szolgái előtt a válást nem sürgették, pedig ezt előírják a hazai törvények, melyek a protestánsok házasságát törvényesnek ismerik el. Mivel azonban ők előbbi házasságukban a szentségi jelleget egyáltalán nem ismerték föl, ez a házasságuk érvényes.

Az ügy így is nagy bajjal járt. Bethlen Julia előbbi férjétől, Földváry Györgytől követelte vissza a hozományt, Széles Teréz pedig azt kívánta, hogy a Rhédey Druziana és fia birtokában levő Kemény-féle javaknak legalább fele reá, mint Kemény özvegyére és az ő fiára szálljon. Ha tehát a felség úgy dönt az örökösödés ügyében, hogy a javak a hazai törvények szerint öröklődnek, ezek a házasságok pedig a *hazai* törvényekkel ellenkeznek, ebből más kötelezettség nem származik, mint hogy a Kemény-örökösök gondoskodjanak a gyermek fentartásáról és az anya hitbéréről.

Igy a kérdést megoldanák s elejét vehetnék a protestánsok panaszának is, hogy a protestánsok a püspökben

[1] Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.

[2] „Quoniam tamen contrahentes in prioribus matrimoniis ne confuse quidem sacramentum intenderunt, multo minus intentionem habuerunt faciendi, quod ecclesia catholica facit, matrimonium sacramentale verum, validum, simulque legitimum subinde contraxisse.“ Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.

bízva elhagyhatják előbbi házastársukat s mint katolikusok új házasságra léphetnek.

Bajtay papjainak is megtiltotta, hogy olyan házasság megkötését megengedjék, amelynél a feleket a hazai törvények szerint illetékes egyházi bíróságuk előbbi házastársuktól el nem választotta. Még hatásosabbnak vélte, ha a felség egyszersmind elrendelné, hogy azokat, kik a plébános ellenkezése dacára házasságra lépnek, ha nemesek, 2000 frt bírsággal, ha nem nemesek, örökös fogsággal sujtanák. Akkor ilyen eset bizonyára nem fog előfordulni.

Megkérdezte a püspök ez ügyben káptalanját is és annak véleményét is felterjesztette a felség elé. A káptalan véleménye az volt, hogy a szabadok házassági és gyermekeik örökösödési joga nem ütközik a hazai törvényekbe.

A zabolátlanság veszedelme miatt sem tartotta helyesnek jogilag szabad személyek házasságkötésének a megakadályozását. Ha a neokonvertiták gyermekei megfosztatnak az örökösödési jogtól, sokkal rosszabb lesz a sorsuk a katolikusoknak „katolikus fejedelem alatt", mint az akatolikusoknak, mert ezek második házasságra léphetnek és gyermekeik is örökölhetnek. Ha pedig válásról van szó, azt ne az akatolikus zsinat előtt, hanem a püspöki szentszék előtt tárgyalják, miként azt a tridenti zsinat előírja.[1]

Természetes, hogy Bajtay — kitől mint embertől a méltányosság és igazságérzet meg nem tagadható — ezzel az egyoldalú és merev felfogással nem érthetett egyet.

Azt jegyezte meg a káptalan véleményére, hogy igaz ugyan, hogy a kánoni és természeti joggal ellenkezik, hogy a szabad emberektől megvonják a házasságkötés lehetőségét és gyermekeiket megfosszák az örökösödési jogtól, csakhogy az éremnek van másik oldala is. Mi ennek a hazának polgárai vagyunk, bennünket köteleznek a hazai törvények is, azok pedig a házas személyt csak törvényes elválasztás után nyilvánítják szabadnak.

A káptalan másik ellenvetésén, hogy a katolikus vallás alábbvaló, mint az akatolikus, mert az utóbbihoz tartozók megőrzik örökösödési jogukat, míg a katolikus elveszti azt s

[1] Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.

ez utóbbit házasság esetén a halálnál súlyosabb örökös fogsággal sujtják, csak azért, mert „a re turpi et illicita" mint amilyen az akatolikus házasság „ad rem licitam et honestam, immo sacram atque sanctam", mint amilyen a katolikus házasság, fordul, csodálkozását fejezte ki.

Mert hol van itt a sérelem? Hiszen ha kellő oka van a válásra, bárki törvényesen elválasztathatja magát és jogot nyer az új házasságkötésre és gyermekei is teljes jogúak. A súlyos büntetés arra való, hogy megszüntessék a skandalumot, mert ő skandalumnak tartja ezt a visszaélést a házasság intézményével. A katonát néha egy alma vagy tyúk ellopásáért akasztófával sujtják, mert a jogrendet biztosítani kell.[1]

Nenynek is feltárta nehéz helyzetét, mert lelkiismeretét ki kell egyeztetnie a politikai tekintetekkel, „ami a jelen körülmények közt annál szükségesebb, mert közvetlenül érinti a köznyugalmat és az állam jólétét". Ő akkor lesz nyugodt, — írta — ha a királyné olyan férfiakkal vizsgáltatja meg a dolgot, akik nemcsak a kánoni és polgári jogban, hanem Erdély törvényeiben és szokásaiban is jártasak. Kéri a titkárt, sürgesse meg a királyné döntését, mert a pörök elavulnak, s a felek folyton zaklatják.

Az ügy a kancellária elé került véleményezés végett, s a kancellária Bajtay érvelését alaposnak találta. A püspök maradjon meg elhatározása mellett, hogy törvényes elválasztás nélkül nem enged meg új házasságot. Bethlen Julia együttlakását férjével akadályozza meg s a grófnőt „nem ugyan ezen a címen, hanem más ürügy alatt" hívja Szebenbe s zárassa az apácakolostorba. A többire nézve az egyházi törvények szerint ítélkezzék, amennyiben a dolog joghatóságához tartozik, az örökösödésre nézve pedig várja meg a bíróság és a felség döntését.

Ez a királyi döntés csakhamar megjelent, s ennek értelmében oly ügyekben, melyek a status politicust érintették, előleges királyi engedély nélkül a püspöki döntés semmi hatállyal sem bír. A házasságra vonatkozólag az a határozat, hogy törvényes elválás nélkül új házasság lehetetlen.[2] A pápai

[1] Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.
[2] Erd. kanc. lt. 1763. 271. sz.

döntés, amely érinti a status politicust s a királyi jóváhagyás előleges megnyerése nélkül jött létre, törvényerővel nem bír.[1]

Ez a döntés azonban csak súlyosbította Bajtay helyzetét s a püspök aggodalmát ki is fejezte a királynénak. Ő nem vetheti meg — úgymond — a pápai határozatot anélkül, hogy eretnekség gyanujába ne keveredjék, másrészt az is fájt neki, ha a jóhiszeműleg cselekvőket házasságtörőknek s gyermekeiket törvényteleneknek kell tekintenie. Kifogásolhatják azt is, hogy a pápai döntés a házasság szentségi voltára vonatkozik s így nem politikai ügy. Ha ő a királyné határozata alapján ítél a jövőben, a felek a pápai székhez fognak folyamodni, ami a királynénak sok kellemetlenséget fog okozni. Kéri a királynét, vagy fogadja el előbb kifejezett alázatos véleményét, vagy körvonalozza jobban akaratát és vegye figyelembe az ő nehéz helyzetét.[2]

Ugyanebben az ügyben Nenyt is közbenjárásra kérte.[3]

A királyné újabb határozata szerint Kemény és Széles Teréz közt a házasság Kemény elhalálozása folytán úgyis felbomlott, Bethlen Juliát pedig, mivel az előző püspök tilalmát megvetette, zárják egy időre apácakolostorba, Dósát meg barátzárdába, de azután azt a jogot élvezzék, amely őket „egyházi és világi törvények szerint megilleti". Az előző házasságból származott gyermekeket törvényeseknek kell tekinteni. Minthogy a királynénak tudomására jutott, hogy a reformátusok a házasságnál ezt a klauzulát használják: „quoad usque in sua honestate et puritate permanserit", úgy intézkedik, hogy ezt a jövőben hagyják el. A püspök pedig a jövőben a Bethlen Juliához hasonló házasságkötést ne engedjen meg.[4]

A püspök kijelentette, hogy ez nem is fog megtörténni, mert a klauzula eltörlése lehetővé teszi azt, hogy a protes-

[1] „Quod itaque ad Pontificiam... Decisionem attinet: illa utpote in materia statum politicum concernente, absque praevia Regii nostri placiti impetratione lata, vim constitutionis normalis obtinere nequit". Erd. kanc. lt. 1764. 587. sz.

[2] Erd. kanc. lt. 1764. 587. sz.

[3] Udv. kanc. lt. Trans. Palf. 4. f.

[4] Erd. kanc. lt. 1764. 587. sz. — Protocollum I. 174. l.

táns házasságot is felbonthatatlannak tekintsék a két fél életében.[1]

A kancellária azonban megtámadta a püspök véleményét, mert a bevett protestáns felekezetek az elválasztás jogát a jövőben is gyakorolhatják.

A királyi döntés tehát a Kemény-ügyet nem tudta befejezni. Rhédey Druziána a királyné előtt tisztázni akarta magát. Előadta ismert érveit: férje megvásárolt tanukkal lépett fel ellene a református zsinat előtt s így eszközölte ki a rá nézve kedvező ítéletet. Amikor azonban ő perújítással élt, Kemény katolizált és elvette Széles Terézt, kitől hét hónap mulva fia született.

Ez az asszony azután örökösödési igénnyel lépett fel, pedig ahhoz semmi joga nincs, mert ő, Rhédey Druziána, nem volt férjétől elválasztva, s így férje törvényesen második házasságot nem köthetett.

Kemény Simon br., Rhédey Druziána fia, személyesen elment Bécsbe és Mária Teréziánál, meg a fiatal császárnál, Józsefnél is azt állította, hogy Széles Teréz nem tisztességes személy és fia nem Kemény Ádámé, hanem egy Veszprémi Sámuel nevű legényé, „melyet maga Veszprémi sem tagadott".[2]

Mind a királyné, mind a császár megígérték támogatásukat. Nemsokára királyi leirat érkezett a guberniumhoz, amelynek értelmében többé a Kemény-Széles Teréz-féle házasság érvényét nem szabad feszegetni, a gubernium pedig hozzon létre békés megegyezést Széles Teréz és fia fentartására nézve, ha pedig a megegyezés nem sikerülne, határozzon meg a gubernium bizonyos összeget.[3]

A békés megegyezés tényleg nem sikerült. Kemény Simon a tartási költség fejében követelte a Kemény név használatának megvonását Széles Teréztől és fiától, ez pedig saját személye és fia részére a birtok felét és megfelelő özvegyi tartásdíjat követelt. A gubernium végre is elutasította Széles Teréz és fia örökösödési igényét és eltartásukra évi 200 forintot ítélt meg.[4]

[1] Erd. kanc. lt. 1765. 138. sz. — Protocollum I. 175. l.
[2] Halmágyi naplója 291. l.
[3] Protocollum I. 375. Epistularium a Batthyány-könyvtárból.
[4] Halmágyi naplója 292. l.

Bajtay elunta a sokáig húzódó és kellemetlen ügyet, felkérte tehát a vikáriust, Szeredayt, hogy intézzék már el végleg és többé tárgyalásra fel ne vegyék.[1] Széles Teréz azonban gondoskodott róla, hogy a püspöknek további kellemetlenséget okozzon vele.

Miként Kemény Simon, ő is felment Bécsbe s ott kísérlette meg ügyének kedvező elbírálását, de eredménytelenül. A királyné rendelete szerint Széles Teréz és fia a Kemény nevet nem használhatják, örökösödési joguk nincs. Kemény Simon adjon egyszersmindenkorra 6000 frtot s éljenek anya és fia annak a kamataiból. Királyi kegye azonban a fiú jövőjére is kiterjedt s megengedte, hogy a váci Theresianumban államköltségen végezhesse tanulmányait (1767).[2]

A szerencsétlen Széles Teréz nem tudott belenyugodni a lesujtó határozatba, amely tisztességében is érintette s ismét a királynéhoz fordult. Mária Teréziában is győzött a gyengéd lelkű asszony az uralkodó felett és Bajtayt oda utasította, hogy „amennyiben a joggal és méltányossággal összeegyeztethető", adjon meg Széles Teréznek minden eszközt, hogy kellemetlen helyzetéből szabadulhasson.[3] Bajtay idejében azonban további fordulat ebben az ügyben nem történt.

Hasonló házassági perek, ha nem is ilyen hosszadalmasak és bonyolódottak, nagy számmal fordultak elő Bajtay püspöksége alatt. Néhányat röviden ideiktatunk.

Kemény Gergely felesége, Bánffy Mária bárónő, tudatta a püspökkel, hogy katolizálni akar. Bajtay, mivel ez akkor elég gyakori eset volt, közölte a dolgot Szeredayval és felkérte őt, hogy legyen szolgálatára a bárónénak szándéka végrehajtásában. A vikárius azonban gyanakodott, hogy miként annak idejében Matskássy Krisztina és példájára mások csak azért akar katolizálni, hogy könnyebben elválhasson. Elhatározta, ha jelentkezik, ő átveszi az egyházba, de semmiféle törvényellenes segélyt nem nyújt neki.[4]

Szereday gyanuja valónak bizonyult: Kemény Gergelyné

[1] Epistularium a Batthyány-könyvtárból.

[2] Protocollum I. 458—59.

[3] „Insoweit es mit dem Recht und Billigkeit vereinbarlich ist." Udv. kanc. lt. 1768 dec. 19.-éről.

[4] Epistularium az 1765. évhez.

válni akart. A dologról tudomást szerzett a királyné is és megkísérelte a házasfelek kibékítését s ezzel a feladattal Bethlen Pál grófot, Nemes Jánost és Szombatfalvi Lászlót bízta meg. A kísérlet megtört a bárónő makacsságán, ki Kemény Gerelylyel nem volt hajlandó többé együttélni.[1]

Bajtay arra kérte a királynét, hogy a válópör, mivel Bánffy Mária katolizált, az ő konzisztoriuma előtt tárgyaltassék.[2] Mária Terézia maga akart ugyan az ügyben ítélkezni, de engedett Bajtay kérésének, nem abban a formában, hogy konzisztorium előtt tárgyalják a válópört, hanem Bajtay elnöklete alatt egy forum delegatum előtt. A bizottságba a püspök tetszése szerint meghívhat egy-két konzisztoriális tagot és egy református papot is. Az ítéletet azonban kihirdetés előtt a királynéhoz kell felküldeni.[3]

Teleki Pál gróf leánya nevében szintén válópört indított ennek férje báró Thoroczkay Gergely ellen. Ez az ügy Thoroczkay vallomásával, melyben önmagát vádolta, hamarosan véget ért; a báróné elhatározta, hogy kolostorba vonul.[4]

Bethlen Miklósné Bajtayhoz írt levelében vejét, Jósika Imre bárót hűtlenséggel vádolta. A püspök megbízta vikáriusát, hogy a legnagyobb titokban nyomozzon az ügyben s ha a vád igaz, energikusan lépjen fel. A vizsgálat azonban nem igazolta be a vádat.[5]

Henter Zsigmond is súlyos panasszal fordult a püspökhöz. Már régen észrevette, hogy felesége és Nemes gróf jobban érdeklődnek egymás iránt, mint azt a rokoni viszony megkívánja. Gyanuját megerősítette egy elfogott levél, melyben Nemes fölszólítja az asszonyt, hogy szökjék vele Lengyelországba. Nemes vendégként tartózkodott Henternél, aki a levél alapján szemrehányást tett a csábítónak. Nemes ekkor agyon akarta őt lőni és pedig előre megfontolt szándékkal, mert a lovász kint felnyergelt lóval várta urát.[6]

Ugyancsak áldatlan családi civódás következménye volt

[1] Protocollum I. 339—40 l.
[2] Protocollum I. 353. l,
[3] Protocollum II. 9. l.
[4] Epistularium a Batthyány-könyvtárban 1771-hez.
[5] Epistularium a Batthyány-könyvtárban 1771-hez.
[6] Epistularium.

a Bánffy Dénes leányának ismeretes ügye. A „világ legszebb gyermekét", kit anyja „úgy szeretett, mint a szemeit",[1] anyjától el akarták rabolni. Bajtay a részvételt iparkodik magától elhárítani,[2] de a királyné parancsa őt is belekeverte a kellemetlen ügybe. Hogy a résztvevők egyenesen titkos királyi parancsnak engedelmeskedtek, bizonyítja Mária Terézia leirata, mely Bethlen Miklóst előre fölmentette a hatalmaskodás vádja alól az örményesi kuria megtámadása miatt.[3]

* * *

A sok házassági pör miatt a Congregatio 1763-ban kérdést intézett a püspökhöz, hogy szokásban van-e Erdélyben a katolikusoknak a nem katolikusokkal való házasságkötése. Bajtay azt felelte, hogy a királyné rendelete értelmében csak a püspök engedelmével szabad vegyes házasságot kötni. Az engedélyt csak reverzális ellenében kapják meg, mely szerint katolikus pap előtt katolikus szertartás szerint kötnek házasságot; mindkét nemű gyermekeket katolikus vallásban nevelik s a nem katolikus fél katolikus házastársát vallása gyakorlásában nem zavarja.[4]

Sok kellemetlenség származott azonban abból, hogy a protestáns felekezetek papjai törvény ellenére (Const. Part. I. Tit. 5. Art. 4.) összeadták a különböző vallású feleket. Ezt — Szereday szerint — 200 forint bírsággal kellene büntetni s a befolyó összeget a szebeni árvaház javára fordítani.[5] Erre nézve azonban nem történt döntés.

Erdély iskolái a XVIII. század közepén.

A XVIII. század szellemi mozgalmának kettős iránya van hasznos, amennyiben széles rétegekben akar érdeklődést kelteni a tudomány iránt, a születés helyébe a szellem arisztokráciáját kívánja emelni, azt hatalommá tenni; káros, amennyi-

[1] Bajtay Nenyhez. 1763 jún. 29.-éről.
[2] Bajtay Nenyhez. 1763 aug. 13.-áról. i. h.
[3] Halmágyi naplója. 401. l.
[4] Protocollum I. 69. l.
[5] Epistularium.

ben azon cím alatt, hogy le kell ráznunk a középkortól ránk hagyományozott előítéleteket, hadat izen a vallásnak, erkölcsnek, politikai és társadalmi rendnek.

Nálunk Mária Terézia idejében már érezhető e mozgalom hatása, azonban még inkább csak a jó hatása, mely az államhatalomnak az iskola iránt tanusított érdeklődésében nyilvánul.

Eddig az iskola magánügy, amely elsősorban vallásos érdekeket szolgál. Mária Terézia nem tekinti azt tisztán felekezeti ügynek s uralkodása elejétől fogva él törvényadta jogával s a közoktatás újjászervezésén fáradozik.

A kormány nem nézi jó szemmel a protestáns ifjaknak a külföldre való özönlését, mert a külföldi eszmeáramlatot veszedelmesnek tartja az államra és a katolicizmusra egyaránt. Felmerült tehát a terv egy erdélyi egyetem létesítésére s e célból szükség volt az iskolák állapotának feltárására, annál inkább, mert ha megfelelő felsőbb iskolák vannak, eltilthatók az ifjak addig is a külföldi iskolázástól, míg az egyetem létrejön.

Már 1753-ban korlátozza a kimenetelt a királyné, amennyiben megkívánja, hogy a külföldre szándékozó jelentse ki az okot, mely őt hazája elhagyására bírja, kérjen a gubernátortól ajánló levelet s így nyerhet csak engedélyt külföldi utazásra, de csak barátságos tartományokba.[1]

Mikor ez az ügy 1762-ben ismét felszínre került, a királyné általános investigátiót rendelt el, amelynek célja az erdélyi iskolák állapotának feltárása, miket tanítanak az intézetben s miket lehetne és kellene a helyi szükséghez és körülményekhez képest tanítani? Milyen alapokkal rendelkezik az intézet s elégségesek-e azok az iskola fentartásához?

A katolikusok tanügyéről a püspök számolt be, az egyes intézetek jelentései alapján, az akatolikus intézetekről az egyháztanács nyújtott felvilágosítást.

A kimutatás, melyet a guberniumnak beterjesztettek, bepillantást enged Erdély ezen korbeli iskolaügyére.

I. A katolikus iskolák azok vezetői szerint öt csoportra oszlanak:

1. a jezsuiták vezetése alatt álló intézetek (a kolozsvári

[1] Katona 39. k. 514—17. l.

kollégium, az udvarhelyi, károlyfehérvári, marosvásárhelyi, szebeni, brassói gimnáziumok);

2. a piaristák intézetei (Beszterce, Medgyes);

3. a minoriták iskolái (Kanta, Nagyenyed);

4. a franciskánus intézetek (Csíksomlyó, Esztelnek, Mikháza, Décs);

5. az antoniniánusok erzsébetvárosi őrmény triviális iskolája.

A) A katolikus intézetek közt legnevezetesebb a kolozsvári kollégium. Az intézet Báthori István alapítása (1581) s fekvő javakkal bőven el van látva. Vele kapcsolatban van a nemesi konviktus[1] és a Szent-József-intézet, melyet szintén Báthori alapított szegény katolikus ifjak számára. A jezsuiták kiűzése után bezárták az intézetet, de 1701-ben újra megnyilt.

Gyulaffi László erdélyi kancellár 1748-ban árvaházat is alapít, melyben 12 árvát nevelnek 14 éves korukig. Fentartására a 17.000 frtnyi alapítvány 6%-a, azaz 1000 frt szolgál.

A kollégiumban előadják a humaniorákat az elemektől kezdve s az oktatást betetőzi a két évi filozófiai kurzus.

A humaniorák hat osztályra terjednek (schola elementaris, grammatika infima, media, suprema, poézis és retorika.)

A tanításban nagy súlyt helyeznek a memoriter tanulásra s ezek többnyire hitbeli, vagy erkölcsi tanokat foglalnak magukban.

Később kiterjeszkednek a grammatikai szabályok fejtegetésére és az auktorok olvasására. Tanulmányaik körébe vonják az etimológiát és tekintettel vannak az anyanyelvtől való eltérésekre.

A klasszikusokból főleg az erkölcsi tanításokat válogatják ki, ezeket többször ismétlik és gyakorlatilag is emlékezetbe vésik.

[1] Érdekes a konviktus szabályzatának 18. §-a, mely a nyelvkérdéssel foglalkozik: „Diebus remissionis a Studiis post prandium et singulis diebus a coena Germanica, aut vulgari lingua loqui poterunt, ceteris vero temporibus tantum Latine." A királyné a püspököt megbízza az iskolák meglátogatásával, de Bajtay, mivel a gubernium ügyei Szebenhez kötik, csak a kolozsvári intézetet látogatja meg személyesen, ott mindent megvizsgál és maga intéz kérdéseket a tanulókhoz. Protoc. Ep. I. 32. l.

A tananyag beosztása a következő:

1. az elemi osztályban már megkezdik a deklinációt, konjugációt, tanulják a nevek nemeit, az egyszerűbb szavakat. A bibliából a patriárkák történetét tárgyalják, Canisius Péter könyvéből pedig a hitről szóló fejezetet. Olvassák Phaedrus meséit és használják Gretser abcéjét.

2. A gram. infimaban: Ismétlés, a nevek nemei, összetett szók, az egyszerű ígék törvényei, a syntaxis szabályainak rövid ismerete, a görög deklináció. Canisiusból a reményről szóló fejezet. Az auktor Cornelius Nepos. Történelemből a négy monarchia története Nagy Konstantinig.

3. A mediaban: Ismétlés, az egész grammatika teljes ismerete és a syntaxis a figurata-ig. Canisiusból III. fej. (a szeretetről). Cato Maior sive de senectute s valami Julius Caesarból. Történelemből a római császárság története Nagy Konstantintól végig.

4. A supremaban: A grammatika és syntaxis (a figurák és prosodia is). Auktorok: Ciceronak de Officiiséből válogatott részek, Epistolae ad Quintum fratrem et Atticum; részletek Curtiusból.

Tanulják még a görög összevont igeragozást és a μι-végű igéket, Canisiusból a szentségekről szóló fejezetet, történelemből egy compendiumot az országok és tartományokról.

A poézisben: A prosodia teljes ismerete; levélírás, Suarius harmadik könyve az ékesszólásról. Tárgyalják a körmondatot, elbeszélést, chriát és röviden a szónoki figurákat. Auktorok: Cicero és Ovidius. Tanulják Gretser Jakab 2. könyvét, Canisiusból az 5. fejezetet, kozmográfiát és földrajzot.

Retorika: Az ékesszólástan teljes ismerete, Suarius táblái. Olvassák Cicero beszédeit a rétorok, Vergiliust, Horatius ódáit a poéták s valamit Juvenalisból és Tacitusból. Gretser 5. könyvét és Canisiusnak 5. fejezetét és egyháztörténelmet tanulnak.

A többi iskolában hasonló a tárgybeosztás. A fegyelmi büntetések szigorúak, de a testi fenyítéket lehetőleg kerülik. A károlyfehérvári intézet fegyelmi szabályai például így intézkednek a testi büntetésről: „testi fenyítékeknek, melyek mind a bűnhöz, mind a bűnös személyéhez alkalmazottak,

igen ritkán, csak az előljáró ítélete alapján és csak ha más eszköz nem használ, van helyük".[1]

Az intézetek anyagi viszonyai különbözők. Marosvásárhelyen nincs alap, melyből külön iskolaépületet emelhetnének s így a rezidenciában kellett azt elhelyezniök. Szebenben a magisztrátus adott épületet, de azt folyton változtatni kellett, míg végre 1753-ban állandó helyet jelölt ki a hatóság az iskola számára.

1754 óta fizet a város mind a latin, mind a triviális iskolák tanítóinak 133 frt 20 krt. A triviális iskolában a tannyelv a német.

Brassóban három iskola van:

1. német nyelvű triviális iskola, melyet Mária Terézia alapított 1750-ben;

2. magyar iskola, melynek alapítványa nincs, egy miszszionárius buzgósága hozta létre 1760-ban. A tanító egy derék világi ember, ki évi 44 frt fizetést kap, lakása és iskolája a jezsuiták régi kolostorában van;

3. latin iskola, melyet szintén alapítvány nélkül a miszszionárius atyák buzgósága létesített 1717-ben.

B) A piaristáknak két intézetük van:

1. a besztercei, melyet gróf Steinville István erdélyi parancsnokló generális alapított 4125 frt tőkével;

2. a medgyesi. Ez utóbbi helyen a letelepedés sok kellemetlenséggel járt. Nagy János József, az Apaffi-javak kormányzója, házat vett számukra, de a hatóság minden módot felhasznált, hogy betelepülésüket megakadályozza. Végre Lobkovitz Keresztély György herceg generális és Haller János gubernátor megtörték a hatóság makacsságát. 1741-ben fekvő alapok nélkül megkezdték működésüket; először csak az alsó osztályokat nyitották meg, de most már van retorika is. Van konviktusuk is 23 konviktorral (köztük Kornis Zsigmond és Gábor grófok, Apor Antal br. és az olasz Fieschi János).

Az iskolában naponkint az utolsó negyed órát a hittannak szentelik, tankönyvül Canisius szolgál, melyet, úgy mint

[1] „Castigationes corporis, eaeque tam Culpae, quam Personae Delinquentis accommodatae raro admodum, nec nisi iudicio superioris, ac mediis aliis non proficientibus, locum habent."

a jezsuiták, osztályok szerint fejezetekre osztanak. Gyakorlatokat írnak nemcsak latinból, hanem magyarból és németből is.

Nagy súlyt fektetnek a helyesírásra.

A retorikában ők is Suarius tábláit használják s az elméletet gyakorlattal támogatják, a szabályokra példákat keresnek. Azután következik a szerkesztés. Mivel többen a papi pályára lépnek a tanulók közül, év vége felé szent beszédek szerkesztésével is foglalkoznak.

Olvasnak Cicero beszédeiből, Horácius ódáiból, Vergilius Aeneiséből, sőt ha idő marad Plautus, Livius, Curtius vagy Sallustius műveiből. Az auktorok megértéséhez megismerkednek a római történelemmel és régiségtannal is.

A poézis feladata a prozódia elsajátítása. Husvéttól a figurák és trópusokkal foglalkoznak és előkészülnek az ékesszólásra.

Olvassák Ovidius válogatott elégiáit, Horatius könnyebb ódáit, Cicero beszédeit pro lege Manilia és de amicitia. A költők megértéséhez görög történelmet is tanulnak.

A suprema és media grammaticában Alvari szerint tanulják a részek konstrukcióját, a nevek nemeit, igeidőket, supinumokat. Ezek begyakorlására német és magyar nyelvű feladatokat diktálnak, vagy latinul adják fel a kérdést s anyanyelvükön kell felelniök. Husvéttól a levélírással is foglalkoznak. Olvassák Cicero válogatott leveleit s az egyik osztályban Cornelius Nepost, a másikban Phaedrust. Mindkét osztályban tanulnak történelmet is: a hunok történetét és röviden az emlékezetre méltó dolgokat Attilától szent Istvánig. Ezután századonkint csoportosítva megismerkednek a királyok politikai, hadi és egyházi ténykedéseivel, kiváló hősök és szent életű férfiakkal. Megtanulják, kik az országnagyok, melyek az eretnekségek s foglalkoznak a kül- és belháborúk történetével és a zsinatokkal stb. Nagy súlyt fektetnek a chronológiára és a térkép ismeretére.

Az infimában az alapismereteket sajátítják el (olvasás, írás, deklináció, konjugáció, könnyebb szerkezetek).

Tanítják a görög nyelvet is, de erről bővebben nem beszélnek.

Hetenkint a prefektus, havonkint a rektor meglátogatja

az iskolát, hogy ellenőrizze a tanítás menetét és a fegyelem kezelését.

C) A minoritáknak nevezetes a kantai iskolájuk, mely eredetileg Esztelneken keletkezett 1680-ban, de 1696-ban átvitték Kantára. 1710-ig a retorikával bezárólag tanítottak, később azonban a humanitás osztályai megszűntek, mígnem Sztoyka püspök 1751-ben újra megnyittatta ez osztályokat s most a theológiát is előadják.

Nagy vonásokban jelzik a tananyagot, melyből hiányzik a világi történelem.

Hasonlót mondhatunk a franciskánusok tanrendszeréről is. Ezeknél a rendeknél kialakult tanrendszert nem találunk, nem lévén igazi feladatuk az oktatás, ők felhasználták, amit helyesnek találtak a jezsuiták és piaristák tanrendszeréből.

Végül a fogarasi görög egyesült püspök beszámol a balázsfalvi iskoláról, melyet III. Károly alapított s ahol csak a grammatikai osztályok állanak fenn. Kifejezi azon szándékát is a püspök, hogy Károlyfehérvárt is iskolát nyit.

A kat. iskolák közül — miként láttuk — csak a kolozsvári van ellátva bőven fekvő javakkal, ez virágzik legjobban s itt előadják a filozófiát is, míg a többi intézetben, hol a fundáció csekély, vagy teljesen hiányzik, a retorikával vagy syntaxissal fejeződik be az oktatás.

II. A protestáns intézetek bizalmatlanul fogadták a „kegyelmes" királyi leiratot; féltek, hogy nem az lesz a főcél, amelyet a leirat megjelöl. Ennek a bizalmatlanságnak kifejezést adott a református Halmágyi István guberniumi titkár is, mikor a rendeletre célozva így szól: „Nem tudom, mire céloznak benne, mert nem gondolom, igen akarnák a protestánsok emolumentumát".[1]

A bizalmatlanság megnyilatkozott a száraz jelentésekben is, melyek az iskoláról csak igen vázlatos képet nyújtanak.

A) A református intézetek közül a nagyenyedi fekvőjavakkal és tőkékkel jól el van látva. Három tanárt emel ki a jelentés: Tőke-Vásárhelyi Istvánt, ki a filozófiát, Borosnyai Nagy Zsigmondot, ki a theológiát és Ajtai Mihályt, ki a keleti

[1] Naplója 71. l.

nyelveket, régiségtant és a történelmet adja elő. A történelmi oktatás felöleli a hazai és egyetemes történelmet.

A kolozsvári, marosvásárhelyi, udvarhelyi, szászvárosi, deési, zilahi, fogarasi, kézdivásárhelyi gimnáziumokban alapítvány gyanánt kisebb-nagyobb tőkék vagy fekvő javak szolgálnak.

A nagyobb kollégiumokban (Nagyenyed, Marosvásárhely, Kolozsvár) az orvostudományon és a polgári jogon kívül majdnem minden tárgyat előadnak, sőt még az udvarhelyi gimnáziumban is találkozunk magasabb stúdiumokkal.[1]

B) A lutheránusok táblázatos kimutatást küldenek a guberniumhoz iskoláikról. E kimutatás szerint Szebenben előadják a humaniorákat, vezérfonalat a történelemhez és földrajzhoz, filozófiát, theológiát és ennek segédeszközeit: a zsidó és görög nyelveket.

Segesváron előadják a latin nyelv elemeit, olvassák az aranykor klasszikusait, a retorikában Cicero válogatott beszédeit és Justinust. Előadják a filozófiát és theológiát is.

Nevezetesebb intézetek még a brassói és medgyesi. Besztercén gyenge az alapítvány, tehát csak a humaniorákat adják elő.

Vannak alsóbb iskoláik: Sebes, Kolozsvár, Berethalom, Nagydisznód, Feketehalom, Demeterpataka, Szerdahely, Segesvár, Kézd, Kőhalom, Nagysink, Szentágota, Ujegyház, Bolgáts, Régen, Teke helységekben.

Ezen iskolák tárgyai: írás, olvasás, számolás, hittan. Nehányan etimológiát és muzsikát is tanulnak. Triviális iskolájuk van 236 s ezekben tanítják az olvasást s a katekizmus főbb tételeit. Némelyek a tanulók közül az írást is elsajátítják, kevesebben tanulják a számolást s még kevesebb vállalkozó akad a muzsikára.

C) Az unitáriusoknak a kis iskolákon kívül, melyek falunkint találhatók, csak két kollégiumuk van: Kolozsvárt és Tordán. Ez utóbbi a népesebb.

A kolozsvári kollégiumban előadják a theológiát és filozófiát is (per modum Philosophandi Ecclecticum in Exteris

[1] Az intézetek és a gubernium jelentése orsz. lt. (Erd. kanc. o.) 1764. 399. sz.

Academiis receptum), továbbá a mathézist, kapcsolatban a logikával. Olykor földrajzot is tanítanak, a theológusoknak pedig előadják a zsidó és görög nyelvet. Ez utóbbiakat három tanár adja elő, míg a gimnáziumi tárgyak előadását rendesen a togátusokra bízzák.

A tordai intézetben a logikáig adják elő a tárgyakat; felsőbb tanulmányokra a kolozsvári kollégiumba megy az ifjúság.

Óhajtandó lenne az egyetemes történet, hazai jogtudomány és a művelt nyugati nyelvek tanítása (német, francia), de alapítvány hiányában lehetetlen.

Valamikor volt megfelelő alapítványuk, de 1716-ban gróf Steinville István generális a király meghagyásából elvette tőlük a kolozsvári piaci templomot tartozékaival együtt, a kolozsvári szentpéteri templomot, gimnáziumot, könyvnyomtató intézetet s átadta a katolikusoknak. 1718-ban hasonló sors érte a piacsori főiskolájukat is, pedig ezt pénzen szerezték. Most nincs alap a két iskola fentartására. A kolozsvári intézetnek volt ugyan két sütőkemencéje, de ezekre annyi volt a költség, hogy a tiszta jövedelem alig fedezte a papiros árát s 1763 április 17.-én még ezek közül is elpusztította az egyiket a tűz.

Ilyen viszonyok közt a tanárok kénytelenek a pátrónusok és polgártársak könyöradományaira támaszkodni és gazdálkodniok kell, hogy családjukat fentarthassák, sőt még gazdaságukból is tizedet kénytelenek fizetni.

A tanulókat részint szüleik látják el, részint a jó emberek segélyezik, de van sok olyan is, aki keze munkájából tartja fenn magát és maga ruházza magát.

A triviális iskolákban az ABC-től a poézisig tanítanak az iskolamesterek, de nyáron a mezei munka teljesen elvonja tanítványaikat az iskolától s télen is alig tudnak néhány tanítványt toborozni.[1]

A népiskolák általában szomorú állapotban voltak úgy a katolikusoknál, mint az akatolikusoknál.

A legtöbb helyen hiányzott a megfelelő épület és a

[1] Az unitáriusok jelentése a püspökhöz. Orsz. lt. (Erd. k. o.) 1764 399. sz.

tanító nyomorgott. Hátszegen például a közönség, amint a templommal nem törődik, nem gondol az iskolával sem. A tanítónak úgyszólván semmi jövedelme sincs azon a pár mérő gabonán kívül, amit a malomból kap. A tizedből is járna neki néhány forint, de ezt fölemészti az iskolának és a tanítói laknak a javítgatása. Nem csoda, ha a plébános arról panaszkodik, hogy nem tud kapni tisztességes tanítót és a katolikus gyermekek kénytelenek a másvallásúak iskoláit látogatni.[1]

Sámsondon hasonlóak a viszonyok. A vikárius arra kéri Bajtayt, hogy eszközöljön ki a vallásügyi bizottságtól némi segélyt a plébános részére, mert még a mindennapi kenyere is hiányzik. Hasonlóképpen segélyre szorul a tanító is, legalább 50 frtra, mert sem tanítói, sem kántori tisztét nem tudja szegénysége miatt betölteni.[2]

Vajdahunyadon beleegyezett a kommisszió, hogy iskolát állítsanak s míg az épület elkészül, addig egy magánházban helyezzék el a tanulókat. A tanító fizetéséről azonban nem intézkedtek. Utánanéztek egy alkalmas tanítónak, aki tud latinul, németül, magyarul, „amilyen ezen a helyen szükséges". Találtak egy alkalmas egyént, de az 150 rhfrtot kér és hozzá nőtlen ember, pedig itt nős embert kell alkalmazni, részint mert leányokat is tanít, részint mert a növendékek közt távoli vidékről való gyermekek is lesznek s ezeket csak a tanító családjánál helyezhetik el.

A bizottság azonban sokalja a 150 frtot és tekintettel arra, hogy szántóföldet is kap, Bajtay szerint is elég lenne 60—70 forint.[3]

* * *

Mária Terézia már 1760 körül egész komolyan foglalkozott az iskola reformjával, aminek következménye az udvari tanulmányi bizottság megalakítása s ebbe Swieten és Martini kinevezése.

O politikumnak nézi az iskolaügyet[4] s mint minden téren,

[1] Epistularium a Batthyány-könyvtárban 1770-hez.

[2] L. a püspöki lt. iratai között. (Gyulafehérvár.)

[3] Püspöki levéltár.

[4] Quandoquidem iuventutis eruditio et ordinata instructio rei politicae non postremam constitueret partem etc." Katonánál 39. k. 779. l. A királyné 1770. évi rendeletéből.

ezen is a haladásnak híve. De nem elégszik meg azzal, hogy szobatudósok, kik esetleg a gyakorlati oktatással sohasem foglalkoztak, alkossanak egy ideális, de kivihetetlen tervet, hanem kíváncsi a tanügy terén működő és a helyi viszonyokkal ismerős egyének véleményére, hogy szerintük mily eszközökkel javítható meg a tanügy és fokozható az eredmény?

A) Elsősorban Bajtay mondja el nézeteit a katolikus iskolákról s jelentéséből kitűnik, hogy egyedül ő fogta fel helyesen a királyné intencióit. Jelentése elénk állítja a gondolkodó, a gyakorlott pedagógust, a gyermeki lélek alapos ismerőjét, kinek nézetei között vannak olyanok, amelyeket csak korunk valósított meg, vagy még ma is megvalósításra várnak azok.

Természetesen többet megtalálunk azon elvek közül is, amelyeket az 1753.-i elaborátumában kifejtett.

Először a korabeli tanrendszer hibáit és hiányait sorolja fel.

1. Legnagyobb és legáltalánosabb hibának tartja, hogy még az egyes felekezetek kebelében sincs semmiféle megállapodás a módszerre és tankönyvekre nézve; ahány mester, annyi módszer és tankönyv. Ennek főleg azért érezhető a káros hatása, mert az ifjúság folyton hullámzik, vándorol egyik helyről a másikra s nem tudja érvényesíteni az utóbbi iskolában, amit az előzőben tanult.

2. Nem tartja helyesnek, hogy tisztán a latin nyelv tanulásában elvesztegetnek hét-nyolc évet.

3. A jelen viszonyok közt szerfölött sok a szünet, úgy hogy ha a vasárnapokat s a szeptembertől novemberig tartó nagy szünidőt is beleszámítjuk, több mint az év fele elvész. Ennek káros hatása van a gyermekre, mert ahelyett, hogy fegyelemhez szoknék és tudását növelné, átadja magát a tétlenségnek és irtózik a komoly munkától.

4. Sok dolgot tanítanak az iskolában, de éppen azokat a tárgyakat hanyagolják el, melyek az élethivatás bármely nemében fontosak, mint az írás szépsége, földrajz, történelem, erkölcsfilozófia. A mennyiségtan fontosabb részeit is oly soványan és hanyagul tárgyalja az iskola, hogy mikor az ifjak tanulmányaikat bevégzik, oly tájékozatlanok, mintha sohasem hallottak volna ezekről a dolgokról.

5. A kolozsvári akadémián hiányoznak olyan tárgyak, melyeket Báthori rendelkezése szerint elő kellene adni. A kantai iskolának a székelység érdekeit kellene szolgálnia s hiányzanak azok a tudományágak, melyek a székelyek műveltségének és tudásának emelésére szükségesek. Hiányzik az egészségtan, polgári jogtudomány, természetjog s egyéb, ezekkel összefüggő tudományok. Végül nagy szükség lenne könyvekre és könyvkereskedőkre.

Ezek mellett rámutat az eszközökre is, melyek az iskolák színvonalát emelhetik. Hármas célt tűz maga elé Bajtay: az alaposságot, gyakorlati irányt és a modernséget.

1. Mindenekelőtt föl kell szólítani a két legnagyobb tanítással foglalkozó szerzetet, a jezsuitákat és piaristákat, hogy közös tanácskozáson állapítsák meg az előadandó tárgyak számát, rendjét és terjedelmét és dolgozzanak ki egy megfelelő metódust, mely minden katolikus iskolában kötelező legyen.

2. Szigorúan meghatározandók félévenkint a szünnapok. A tanítási idő kiterjesztésével nagyobb eredmény várható. Nem helyes az sem, hogy a nagy szünidő a szellemi munkára legalkalmasabb időszakra esik; ezt a nyári hónapokra kell tenni, amikor a nagy meleg testre és lélekre elernyesztő hatással van.

3. A kolozsvári kollégiumban hiányzik a tudományok azon egyetemessége, melyet az alapító megkíván. Ha esetleg hiányzik a zsidó nyelvnek és theológiának hallgatósága, ezek helyébe be lehet vinni a római jogot és az orvostudományt.

4. A kantai iskola, vagy mivel a minoritáknak nem hivatásuk a tanítás, a jezsuiták udvarhelyi iskolája oly helyzetbe hozandó, hogy a székely ifjúság saját szűkebb hazájának határai között feltaláljon mindent, ami alapos kiképzésére szükségesnek látszik. Különösen szükséges lenne a haditudomány. Ezt azért veszi fel programmjába, mert éppen ekkor folyik a székely határőrség szervezése.

5. Minden népesebb helységbe be kellene vezetni s a szükségesekkel ellátni a piaristákat. Nem tisztán a rendje iránt való kegyelet megnyilvánulása ez, hanem közrejátszik a reális irány is, melyet a piaristák követtek. Már a rendalapító lelkükre köti — mondja Bajtay — a számtannak és írásnak

a felkarolását, tehát azon tárgyakat, melyekre minden rendű és rangú embernek szüksége van. 6. A hazai jogban jártas két piarista közül az egyiket a királyi táblához kellene rendelni, hogy az ifjakat a törvényekről felvilágosítsa, a másikat a guberniumhoz, hogy az ifjaknak fejtegethesse a tisztségek és hivatalok természetét, jellegét, tekintélyét, hatáskörét és a módot, amint az ügyek a köztanács székeiben és a kormányszékeknél vitetnek. Ezzel elérnék azt a célt, hogy a közügyekben szerepelni kívánó ifjúság elsajátítaná, hogyan kell az iskolában nyert elméleti tudást gyakorlatban érvényesíteni.

7. Egy, a közgazdaságban jártas mester alkalmazandó „cum nulla omnino doctrina magis necessaria esset... patriae, nulla attamen magis neglecta incultaque iaceret." Azért nem gyümölcsöző az ipar és kereskedelem, mert a tudást népies előítéletek helyettesítik.

8. Alkalmas helyen könyvtár állítandó, mivel könyvkereskedők a lanyha kereslet folytán nem hívhatók. Elősegítené a haladást, ha az ifjak könyvekből másolatokat és kivonatokat készíthetnének. Kolozsvár legalkalmasabb lenne, mert a jezsuitáknak már van könyvtáruk, mely segélyezéssel fejleszthető.

Egy dologban azonban nem tagadhatja meg Bajtay sem korával a közösséget: a tudományos pályát fenn akarja tartani a nemes és polgár számára, mert ellenkező esetben kárát vallja ennek az „egena nobilitas".

Mindez persze, — mondja a püspök — sok pénzt kíván s hogy ez honnan veendő, maga sem tudja; Nenyhez intézett egyik levelében azonban az állam jövedelmének fokozására a só árának mérsékelt emelését ajánlja.

B) A reformátusok inkább csak intézeteik szükségleteiről számolnak be. A nagyenyediek klasszikus műveket és kézikönyveket kívánnak, mert ezekben drágaságuk következtében a kollégium szűkölködik. Szükség lenne a németországi protestáns akadémiákon használt könyvek közül azokra, melyek nem tiltottak. Nagy jótétemény lenne az intézetre egy nyomda.

Még egy kérésük volna. Mivel alap hiányában a tanári kar nem emelhető, kapjon engedélyt az ifjúság a külföldi egyetemek látogatására és az alumneumokba (Leyden, Zürich, Bern, Genf, oderai Frankfurt), de előbb szigorú vizsgálatot

álljanak ki, hogy ne csalódjanak küldőik s hazatérve külföldön szerzett ismereteiket képesek legyenek másokkal is közölni.

A mathematika és kísérleti fizika számára eszközök kellenének, mert az az egypár eszköz, melyet eddig szereztek, kevés, pénzük pedig újabb beszerzésre nincs.

Kolozsvárott a fentebbieken kívül még egy theológiai tanárra is szükség lenne. Udvarhelyen szintén hiányzik egy tanár és könyvek is kellenének. Szászváros on, Désen csekély az alap.

A tanulmány kiterjesztése e helyeken felesleges, mert a tehetősebb szülők gyermekei úgyis másfelé mennek, nagyobb kollégiumokba, a szegény ember pedig, akinek előnyére válna a teljes helyi intézet, úgy sem iskoláztatja gyermekét.

Zilahon is csekély az alapítvány, annyira, hogy a szülők segélyezik a tanárokat. Pedig ez fontos hely, középütt Debrecen és Kolozsvár közt. A fogarasi iskola szintén lehanyatlott, mert a kálvinista fejedelmektől származó segélyt megvonták.

Kézdivásárhelynek a segélyezése azért lenne fontos, mert a többi intézet távol esik Háromszéktől s így a szülők vagy nem taníttatják gyermekeiket, vagy adósságba verik magukat.

C) A lutheránusok kezében 5 gimnázium, 16 alsóbb iskola és 236 triviális iskola van. Ez utóbbiakat a leányok is látogatják.

Általában szükség van a saláriumok tisztességes emelésére, az épületek kibővítésére, vagy újjáépítésére a tanulók számának megfelelően. Kívánják a jobbágy-tanulóknak a törvény védelmében való részesítését[1] és az egyes tárgyaknál a bevezetéstől azok akroamatikus előadásához a szabályos előhaladást.

[1] A földesurak gyakran akadályozták a jobbágy-fiúk iskoláztatását. Erre enged következtetni a királyné 1746. évi rendelete is, mellyel a legelmaradottabb népségnek, az oláhnak iskoláztatását akarja elősegíteni: „iobagionum deinde Valachorum filii, scholas actu frequentantes, aut deinceps frequentaturi, studiorum capaces, ne a dominis suis terrestribus impediantur, sub gravi poena statuere dignatae summus.“ Katona 39. k. 323. l.

A triviális iskoláknál be kell hozni a tankötelezettséget mindkét nemű ifjúságra s a leányok a fiúktól elkülönítve taníttassanak ott, ahol azt még keresztül nem vitték.

Az egyes felekezetek véleménye után elmondta a gubernium is a saját felfogását az iskola ügyében.

A püspök, aki személyesen meggyőződött Kolozsvárt a tanítás menetéről, minden tekintetben elfogadható tervet nyújtott be.

A referens újra megpendítette az egyetem eszméjét. Szerinte Kolozsvárt katolikus egyetemet kellene létesíteni, a nagyenyedi kollégiumot pedig kibővítve szintén egyetemi nívóra emelni. Kolozsvárt successive hozassanak be a szükséges tárgyak, Enyeden egyelőre csak a tanárok számát szaporítsák. Az ifjúság valláskülönbség nélkül látogathassa a filozófiai, jogi, orvosi és nyelvészeti előadásokat.

Év elején a felség a methodusról értesíttessék a gubernium útján.

Ezt a véleményt pártolta a többi tanácsos is; Kolozsvárt úgyis minden felekezetnek van iskolája s a város alkalmas nagy ifjúság befogadására. A módozatra nézve ki kell kérni a püspök és a kurátorok véleményét. Vallása senkit se tartson vissza az egyetemtől, de az igazgatás legyen mindig a katolikusok kezében.

Egyelőre arra való tekintettel, hogy jó iskolák vannak Erdélyben és az iskolák egyik-másikában magasabb stúdiumokkal is foglalkoznak, tiltsa el a felség a gubernium útján a külföldre való utazgatást.

A királyné rendeletére érintkezésbe lépett az erdélyi kancellária az osztrák-cseh kancelláriával is. Tudatja ezzel az iskolák állapotát, alapítványait, tananyagát, de mielőtt a tanulmányi bizottsággal a tananyagról tárgyalnának, szükségesnek tartaná a kancellária, hogy a püspök vagy a gubernium útján tárgyaljanak a kurátorokkal az egyetemi alapról.

Igy meg kellene határozni, mely alapok szükségesek a létező protestáns iskolák fentartására, melyek a nélkülözhetők s ez utóbbiakat az egyetemre fordítanák. Erre szükséges, hogy a protestánsokkal behatóbban tárgyaljanak. főleg a lutheránusok részéről bővebb információra van szükség.

A királyné rendelete értelmében utasítani kell a guberniumot, hogy a külföldi egyetemekre ne adjon az ifjaknak útlevelet.[1]

Csakhamar meg is érkezett a guberniumhoz a királyné szigorú rendelete, mely tekintettel arra, hogy Erdélynek megfelelő magasabb iskolái is vannak, a külföldre menetelt eltiltja. Lázár János guberniumi tanácsos ez ellen feliratot szerkesztett s „öszvekeresett benne minden ratiokat in contrarium, törvényhez és diplomákhoz, s királyi resolutiokhoz nagyon ragaszkodván".[2]

A királyné azonban megmaradt elhatározása mellett s csak két év mulva (1766) engedte meg, hogy a protestánsok a hazai egyetem felállításáig a külföldieket látogathassák.[3]

Az egyetem felállításának a terve azonban bizonytalan időre eltolódott, amiben két befolyásos férfiú vetélkedésének igen nagy része volt.

Bruckenthal Sámuel br., a szászoknak ezen hatalmas szószólója, felkarolta az egyetem eszméjét és azt Szebenben akarta megvalósítani. Alapul 1 millió forintot fogadtatott el nemzetével s közbenjárására a királyné a szászság azon kérelméhez is hozzájárult, hogy a költségek részben való fedezésére a barcasági papság tizedének egy részét átengedje.

Azonban ez ellen fellépett a nem kevésbé hatalmas Bajtay, ki kettős sérelmet látott ebben a tervben: a magyarság és a katolicizmus vereségét. A szebeni egyetem más nem lehet, mint szász és lutheránus; Bajtay Kolozsvárt akar egyetemet, mely magyar legyen és katolikus jellegű.

Mivel a magyarság háttérbe szorításával hiába érvelt volna a királynénak, vallásos lelkületére igyekezett hatni.

Élénk színekkel ecsetelte a romlást, mely ez egyetemtől a vallásra hárul, a szabad szellemet, mely, miként nyugaton, nálunk is meghonosul a tanítók révén. Inkább engedje meg a királyné a külföldi egyetemek látogatását, mert hamis az az érvelés, mintha sok pénz menne ki az egyetemi hallgatók révén az országból. Előkelő családok tagjai ritkán mennek

[1] Erd. kanc. lt. 1764. 399. sz.
[2] Halmágyi naplója 140. l.
[3] Halmágyi naplója 242. l.

ki, a szegény tanuló pedig édeskevés pénzt vihet ki. Ajánlja a királyné figyelmébe Kolozsvárt, mely az egyetem helyéül alkalmasabb, mint Szeben. A kolozsvári egyetem katolikus jellege dacára nem lenne sérelmes a többi felekezetre, mert bármilyen vallású látogathatná az előadásokat.[1] E küzdelem következtében az egyetem kérdése háttérbe szorult, de a megvalósuláshoz mégis közelebb állott Bajtay terve, mert a királyné 1775-ben a kolozsvári akadémiára egy tanárt nevezett ki, aki előadja a sebészetet, anatómiát és szülészetet.[2]

***

Az oktatásügyről mondottak kiegészítéséül meg kell még emlékeznünk a királyné rendeletéről, mely megtiltja, hogy az egyházfit tanításra alkalmazzák és viszont a plébános ne vonja el az iskolától a tanítót és ne kényszerítse szorgalmi időben egyházi szolgálatra. A gyermekek iskoláztatásában, ha szükség van rá, kényszert alkalmazzanak.

Az investigáció nem sokat lendített az erdélyi közoktatásügyön s 1772-ben ismét Bajtayhoz fordul a királyné. „Az ifjúság jó nevelésében és tanításában gyökerezik minden" — mondja a leirat — s Erdélyben ez el van hanyagolva. Adjon a püspök tanácsokat, hogyan lehetne elhárítani az eredményesebb oktatás és helyesebb nevelés akadályait.[3]

Bajtay szerint a bajok négy forrásból erednek: 1. A szülők elhanyagolják gyermekeiket s nem akarják iskolába küldeni. 2. Sokan szegénységük miatt, ha akarnák, sem tudnák taníttatni gyermekeiket. A nagyobb fiúkat a gazdaságnál használják s legfeljebb télen küldik iskolába. 3. Több filiálison nincs iskolamester s 4. ahol van is, a megélhetés eszközeitől megfosztva, gondját a szükségletek megszerzésére fordítja, az iskolát pedig elhanyagolja.

Ezeken a bajokon úgy segíthetnek, ha a felség nevében elrendelik, hogy 1. a szülő az elemi tudás elsajátítása végett küldje iskolába gyermekét. Ha nagyon szegény, jelenjék meg vasár- és ünnepnapokon a plébános oktatásán; 2. filiálison,

[1] Arneth: Gesch. Maria Theresia's X. 137—38. l.
[2] Benkő: Transilvania. II. 248. l.
[3] Püspöki levéltár (Gyulafehérvár).

hol több az iskolázandó gyermek, a ludimagister 50—60 forint fizetést kapjon évenkint; 3. amely mesternek nincs a megélhetéshez szükséges jövedelme, annak adjon a kormány segélyt.[1]

Ezt a jelentést Bajtay egyenesen a királynéhoz intézi, amiért a gubernium panaszt emel ellene, mert együtt kellett volna meghányni-vetni a dolgot.

Bajtay ezzel szemben kijelenti, hogy a királyné egyenesen hozzáfordult s amit az ő hitére bízott, azt nem akarta közhírré tenni és a katolikus ügyet akatolikus tanácsosok bírálata alá bocsátani.[2]

A királyné Bajtaynak adott igazat s felhívta Auersperg gubernátort, hogy a vallást érintő ügyekben működjék együtt a püspökkel s mielőtt a gubernium előterjesztené az ügyet, beszélje meg vele és valamely katolikus tanácsossal.

Bajtay lemondása és halála.

A sokoldalú munkásság és a sok izgalom teljesen megtörték Bajtaynak különben is gyönge szervezetét. Mikor 1770 márciusában Teleky Imre gróf gratulál a névnapjára (József), levelében, melyben megköszöni a gróf figyelmét, többek közt ezt mondja: „sajnálom, hogy ebbéli szívességeket kezemnek nagy gyengesége miatt tulajdon írásom által meg nem köszönhetem".[3] Érezte, hogy kevés ideje van még hátra és azt szerette volna nyugalomban tölteni.

Már 1771-ben tudatta lemondási szándékát a királynéval. Mária Terézia kedves levélben válaszolt, vigasztalta és felszólitotta, hogy ha mindenáron meg akar maradni szándéka mellett, tudassa kívánalmait és ő addig nem intézkedik.[4]

Bajtay újabb felterjesztésében elmondja, hogy az Erdélyben eltöltött tizenkét év teljesen kimerítette erejét és „mind maga a kor, mind a betegségeknek majdnem folytonos gyöt-

[1] Erd. kanc. lt. 1772. 729. sz.
[2] Erd. kanc. lt. 1772. 1525. sz.
[3] Gyulafehérvári püspöki lt.
[4] Udvari kanc. lt. 1772 febr. 17.

rése következtében" nyugalomra vágyik. Alázattal kéri a felséget, engedje meg neki, hogy püspöksége terheitől és guberniumi kötelezettségétől megszabadulva, azt a rövid időt, ami életéből még hátra van, prépostságában tölthesse. Mivel pedig a pozsonyi prépostságnak csekély a jövedelme, örök hálára kötelezi a felség, ha némi segélyt utalványoz ki számára s ezzel jutalmazza húsz évi hű szolgálatát.[1]

Mária Terézia teljesítette a püspök kérését és azon reményben, hogy a nyugalom visszaadja egészségét, örömét fejezte ki, hogy udvarához ismét közel lesz és reményli, hogy buzgalmának még újabb jeleit fogja adni. Amennyire a körülmények engedik, iparkodik meghálálni hű és odaadó szolgálatait s ezért a püspökség jövedelméből 4000 forint nyugdíjat utalványoz ki számára s jóindulatának még egyéb tanujelét is fogja majd adni akár Pozsonyban, akár más egészségi állapotának megfelelő helyen telepszik meg.[2]

Bajtay hálás köszönetet mondott a királyné kegyességeért[3] s tudatta lemondását a kegyes-tanítórend főnökével is és ígérte, hogy a rendtől kölcsönvett 12.500 frtot a jövő év elején visszafizeti.[4]

A királyné hozzájárulásával tehát a lemondás befejezett ténnyé vált és csakhamar új főpásztort kapott Erdély az öreg Manzador Pius segniai és modrusi püspök személyében.[5]

Bajtay búcsút véve erdélyi ismerőseitől,[6] 1773 január elsején útnak indult, hogy prépostságában élvezhesse a

[1] Erd. kanc. lt. 1190. sz. 1772.

[2] Udv. kanc. lt. 1772 szept. 25. A hivatalos irat Erd. kanc. o. 1772. 1190. sz.

[3] Erd. kanc. lt. 1772. 1548. sz.

[4] Kegyesr. közp. lt. 1772 okt. 7.

[5] Kinevezése Erd. kanc. lt. 1772. 1190. sz. L. még Szereday: Series etc. 240. l.

[6] Bár az erdélyi arisztokrácia hidegen fogadja Bajtayt, több főúri család tagjai keresik fel pártfogását kérő leveleikkel, mikor guberniumi tanácsosságra, táblai ülnökségre stb. pályáznak, A Bánffy-, Bornemissza-, Haller-, Kemény-, Lázár-, Teleky-családokkal való összeköttetését számos szép magyar levél őrzi. Teleki Pál főispánhoz nemcsak a hideg udvariasság, hanem a rokonszenv fűzi. 1771-ben így ír neki: „Megvallom, hogy valamint elejétől fogva Mlgos Groff Urnak Mlgos nagyérdemű személyéhez különös tisztelettel viseltettem, annál nehezebben fog esni ezen nagy tekéntetű Hazától való eltávozásom." Gyulafeh. püsp. levéltár.

nyugalmat, de megtagadta ezt a sors attól a férfiútól, ki egész életét folytonos munkában töltötte.

Utazásának negyedik napján Aradon heves láz támadta meg, ágynak esett s egykori rendtársait szólította fel, hogy utolsó napjaiban — mert érzi végét — legyenek mellette. A szentannai rendház két tagja és hűséges oldalkanonokja, Kósa Ferenc, ápolták őt s az ő körükben halt meg 1773 január 15.-én. Holttestét kívánságához képest Károlyfehérvárott temették el.[1]

Mielőtt útra kelt volna, végrendeletet tett azon esetre, ha Aradig, vagy Aradon meg találna halni. Ebben temetéséről a következőképpen intézkedett:

„Volo autem sepeliri ut infimus Diaecesis huius Praesbiter: et in tumba mea peto solum lamineam adiici, ubi aetas et quanto tempore Ecclesiam hanc rexi, insculpatur. Sum autem nunc 56 annorum et 16 dierum."[2]

Kívánságát nem teljesítették, mert sírja fölé díszes márvány-emléktáblát állítottak, melyen szép epitáfium hirdeti az ott nyugovónak érdemeit. A fölirat e szavakkal végződik:

„Publica iactura est,
Cum Vir Magnus fit cinis."[3]

Végrendeletében megemlékezett a káptalanról, papjairól, főleg a székely papokról s nem feledkezett meg Szeben, Fehérvár és Kolozsvár szegényeiről sem. A kinevezéséről szóló iratokat (egy fekete borítékos köteg) és a királynénak hozzá intézett leveleit (egy fehérborítékos csomó) unokaöccsének, Sándor Antal bárónak hagyományozta, a másolatokat a káptalanra bízta.

„Megszámlálhatatlan leveleimet is válogassa ki (a káptalan) és ezek közül hasonlóképpen csak azokat tartsa meg, melyekből viselt dolgaim kiviláglanak, a többit pedig, mint haszontalant dobja tűzre."

Unokaöccsének hagyta drágaköves szekrénykéjét, brilliánsgyűrűjét, óráit stb. azzal a kötelezettséggel, hogy ő ebből a

[1] Kácsor i. m. 86. l. Horányi Ss. Sch. P. I. 101. l.

[2] A végrendelet 1772 dec. 30.-án kelt Alvincen. Másolata a kegyesrendi közp. levéltárban.

[3] Közölve az egész sírfölirat Horányinál Scriptores. I. 115—18. l.

kisebb ismétlő órát adja át emlékül Haller Gábor grófnak, a nagyobb köves ismétlőórát pedig a grófnénak, Grassalkovich Anna Máriának,[1] a többit két nővére és azok gyermekei között ossza föl. Gazdag könyvtárát rendjének hagyományozta.

Azonban Sándor báró, ki miként láttuk, a végrendelet végrehajtója volt, nagy akadályra bukkant. Különféle címek alatt ugyanis megtámadták a végrendeletet és megakadályozták annak végrehajtását.

Kósa Ferenc értesítette a bárót, hogy mindjárt Bajtay halála után fellépett a fiskus nevében a hagyatékra való igényével Lovász József, de mikor tudomást szerzett a végrendeletről, visszavonult. Ő a holttestet és a javakat Fehérvárra szállítja s átadja a káptalannak. Ekkor azonban jogtalanul megtámadja a végrendeletet a kamara s e támadáson vérszemet kapva, mások is előállnak igényeikkel. Legnagyobb veszedelemben forognak a levelek, az ékszerszekrény és a könyvtár. A könyvtár már Pozsonyban a kincstár kezébe került ugyan, de a rendfőnök minden követ megmozgat, hogy visszaszerezze. Azt ajánlja tehát Kósa a bárónak is, hogy szintén tegyen lépéseket a hagyaték érdekében, mert „megérdemli azon szépen és drágán megrakott kis ládácska, a Méltóságos Familiának nagy emlékezete mellett a kevés fáradságot".

Ugylátszik, hogy Sándor báró Szereday prépostot kérte meg, hogy a neki hagyományozott tárgyakat számára elküldje, mert ez egy év mulva (1774 ápr.) bocsánatot kér a bárótól, hogy a ládácskát még mindig nem küldhette el, de azt „a praetensioknak csomós súllya és az azok alól való kiszabadulásnak máig is tartó fennakadása" okozza. A ládácskát csak kaució fejében küldheti el.

Szereday levelére durva hangú levélben válaszolt a báró s őt okolta a késedelemért. A támadás nagyon fájt a prépostnak, aki erélyesen visszautasította az igaztalan vádat, mert ő híven szolgálta a boldogult püspököt és mindent elkövet, hogy végső rendelkezését teljesítse. A fölmerülő akadályokat

[1] A grófné mostoha nővére volt Bajtaynak s így rokoni kötelékek fűzték Haller generálist is a püspökhöz.

már nagyrészt elhárította, Hallernak a két órát ki is adta és Sándor bárónak s elküldi a ládácskát. Ez nemsokára meg is történt.[1]

Bajtay irodalmi működése. Befejezés.

Bajtay széleskörű és sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki s habár művei nem is jutottak mind el hozzánk, a megmaradtak is tanuságot tesznek óriási olvasottságáról, nagy tudásáról. Nincs a tudománynak az az ága, amelyben otthonos ne lenne, amelyben alapos és szakszerű tanácsokkal ne szolgálna azoknak, akik hozzá fordulnak.

Legnagyobb szeretettel foglalkozik a történelemmel és mint a gyermeki léleknek és az iskolának alapos ismerője, szívesen mozog a pedagógia terén is.

Műveit a következőképpen csoportosíthatjuk: 1. történelmi tárgyú művek; 2. pedagógiai és didaktikai munkák; 3. filozófiai értekezések; 4. beszédek; 5. költemények: 6. levelek.

1. Történelmi művei közül legjobban érdekel bennünket *Historia politica Regni Hungariae* etc. című műve, melyet Mária Terézia felszólítására írt fenséges tanítványa, József főherceg számára.[2]

Magyar embernek Mária Terézia fia számára magyar történelmet írni éppen nem tartozott a legkönnyebb és legkellemesebb feladatok közé. Érezte ezt Bajtay is és arra törekedett, hogy feladatát a lehető legjobban oldja meg.

Alapos forrástanulmányozás után fogott hozzá művéhez, melyet nem krónikás modorban, a száraz tényekre támaszkodva írt meg, hanem az eszmét törekedett az események folyamában kidomborítani.

[1] Orsz. levéltár. Kir. táblai iratok, fasc. 72. nr. 105.

[2] A mű részint egész terjedelmében, részint kivonatosan több példányban megtalálható a Nemzeti Múzeum kézirattárában (341, 333, 323, 324, 342, 339. 2823. fol. Lat. és 2288. qu. Lat. sz. alatt.) Egy példány megvan a kegyes-tanítórend központi levéltárában is 4 kötetben. Az idézésnél ezt a példányt használtam.

Nem szigeteli el hazánk történetét, hanem beilleszti azt a világtörténelmi keretbe.

A terjedelmes mű hat korszakra van felosztva s a legrégibb időktől Mária Terézia koráig terjed.

A bevezetésben a Cicero-féle elvből indul ki: „Prima est historiae lex, ne quid falsi dicere audeat etc." A következőkben azt fejtegeti, hogy bár a fejedelem szüleitől örökli az uralkodás jogát, de nem örökli annak művészetét. Ezt meg kell tanulni azon népek történetéből, amelyek felett uralkodik vagy uralkodni fog. Meg kell ismernie népe jellemvonásait, törvényeit, szokásait s ki kell tapogatnia, mivel lehet népére hatni. Ha a nemzet kívánalmaihoz alkalmazkodik az uralkodó, megnyeri népe szeretetét, ami pedig az „uralomnak egyetlen alapja és támasza minden államban".

Ezután áttér Magyarországra s rámutat arra a tényre, mily nagy tiszteletet és díszt hozott Magyarország a Habsburgokra, úgyannyira, hogy mikor a régensburgi birodalmi gyűlésen a császárválasztók mindezekről értesültek, úgy vélték, „hogy Magyarország királyai minden mást megelőztek".

Ezután röviden tárgyalja hazánk egész politikai szervezetét, elsorolja a rendeket, rámutat azok kiváltságaira, letárgyalja a törvényhozást és megemlékezik a vallásfelekezetekről.

Az I. részben a hunokról és avarokról szól. Ez aránytalanul hosszú. Ekkor nagy szeretettel feszegették az őshazának és a magyarok származásának kérdését. Dezsericzky, Bajtay rendtársa, felfedezte a vatikáni levéltárban a Julianus útjáról szóló tudósítást s megírta nagy művét „De Initiis ac Maioribus Hungarorum Commentaria" címen. Ez a mű, mely Prayval olyan heves irodalmi vitára adott alkalmat, kétségtelenül igen nagy befolyással volt Bajtayra.

Összehasonlítja Európa politikai viszonyait a húnok, avarok és a magyarok megjelenése idejében s legnehezebbnek találja a magyar helyzetét. A nagy hún király, Attila, csak szerencsés kalandor az ő szemében.

A magyarok eredetére vonatkozólag elfogadhatatlan mesék vannak forgalomban. Az író a húnt, avart és magyart egy népnek tartja.

Bőven foglalkozik a szent István alatt történt alkotmányos változásokkal s különösen hangsúlyozza a szent korona

közjogi jelentőségét. Tiltakozik az ellen a felfogás ellen, hogy hazánk Péter idejében elvesztette függetlenségét. Péter adófizetője volt ugyan Henriknek, de ezt „hálából" tette.

Habsburgi Rudolf és Kun László szövetségét letárgyalja ugyan, de elmulasztja kiemelni, mennyit köszönhetnek a Habsburgok a magyar nemzetnek.

Szeretettel szól az Anjoukról, hangsúlyozza Hunyadi János érdemeit s a történeti hűségnek megfelelően tárgyalja Cilley ármánykodását és a király hitszegését. Mátyás alatt élénken festi a kulturális mozgalmakat. Érdekes, hogy már ő rájön, hogy Mátyás osztrák háborúinak igazi rugója az örökösödési kérdés és másodsorban Csehország megszerzése.

A kettős királyválasztás alkalmával elismeri Ferdinánd jogigényét és kárhoztatja Szapolyait, aki nagyravágyásból a török zsákmányává tette hazánkat. De viszont Ferdinánd részéről Perényi elfogatását oktalanságnak minősíti.[1]

Érdekes, hogy ez a mélyen gondolkodó ember nem érti meg Martinuzzi politikáját s a barátot ő is árulónak tartja. Ha nem látnók, hogy a Habsburgokról táplált nézeteit is ki meri mondani, ezt a felfogását helyzetének tudnók be, de ő nem kíméli Ferdinándot, nem kíméli Károly császárt, ki öccsét kellően nem segítette és bűnösöknek tartja a király tanácsosait, kik Szigetet veszni hagyták.

A legnehezebb feladat volt reá nézve a fölkelések történetének tárgyalása. Ezek a fölkelések a dinasztia szemében lázadások voltak s ő is mint ilyeneket tárgyalja, de azért el nem titkolható rokonszenvvel ír Bocskayról és II. Rákóczi Ferencről.

Legélesebb ellentétben van Bajtay a mi fölfogásunkkal Lipót megítélésében. Ő Lipótban, kit „Nagy"-nak nevez, hazánknak a töröktől való megszabadítóját s azt a fejedelmet látja, aki „Magyarországhoz egy más országot csatolt, amelyért egykor oly sok vért ontottak a magyarok". Azonkívül Lipót a *kegyes* királynénak nagyatyja.

Lipót után röviden tárgyalja József és III. Károly uralkodását, míg Mária Teréziának csak a trónralépését jelzi.

[1] „Ita vix dubium est Ferdinandum a prudentis et moderati principis officio... discessisse". (III. 36. l.)

Bajtay művét tanító célzattal írja s az eseményekből időnkint levonja a leendő uralkodó számára a tanuságot. Igy például szent Ágoston szavait: „Severitas in paucos, benignitas exercenda est in peccato multorum." (I. 65. l.)

Bajor Arnulffal kapcsolatban azt fejtegeti, hogy azt, aki övéit elárulta, egy másik államban nem szabad vezető szerephez juttatni, mert hazájához való vonzalma újabb pártütésre bírhatja. (I. 144—45. l.)

Kun László története arra tanít meg, hogy „az elernyedt és elasszonyosodott életmód az uralommal össze nem köthető". (II. 61. l.)

Az Árpádokról elmélkedve, azt tanácsolja tanítványának, hogy mint fejedelem „szeresse és gyámolítsa népét, de semmisítse meg a pártoskodókat". (II. 66. l.)

B) Ugyancsak fenséges tanítványa számára írta másik szép művét: „Historia Statistica Hungariae Regnorumque eidem adnexorum" címen.[1] Ez a nagy történeti tudással, széles látókörrel megírt munka nem más, mint Magyarország politikai földrajza.

A mű négy könyvre van felosztva s az első könyv Magyarországnak és a melléktartományoknak leírását tartalmazza, a második könyvben a népről beszél (a nyelv, a rendek, a városok és kiváltságaik), a harmadik könyvben Magyarország egyházi berendezését és a vallásfelekezeteket tárgyalja, míg a negyedik könyv a polgári állapotról szól (a törvényhozás, az országgyűlés, főbb méltóságok, nevezetesebb testületek).

Az első rész hazánk természeti viszonyaival foglalkozik a legcsekélyebb dologra kiterjedő gondossággal. A második részben előadja, hogy a nemzet nem tisztán magyarból áll; ez csak az uralkodó elem s mellette meg kell említenünk a németet, tótot, rácot és oláht. Leírása, melyet az egyes nemzetiségekről nyújt, mutatja, hogy magában az országban is sokat utazott és kitünő megfigyelő tehetségéről tesz tanuságot. Leginkább lesujtó a véleménye az oláhokról. „Az oláh...

[1] Miként az előző mű, ez is kéziratban maradt fönn. A Nemzeti Múzeumban ennek is több példánya található (254, 255, 609. quart. Lat.). Az idézésnél a 254. qu. Lat. példányra hivatkozom.

a legalja söpredék, Magyarország minden lakója közt a legrosszabb, mert a tétlenségnek átadva és majdnem a legnagyobb nélkülözések közt nevelkelkedve, életüket többnyire gaztettekkel tengetik." (77. l.)

A rendiség kialakulásának leírja az egész történetét, rajzolja a jogi állapotokat, a rendek kiváltságait, a városok és kiváltságos népek jogi helyzetét, a jobbágyság helyzetét 1514 előtt és után s foglalkozik még a püspökségekkel és szerzetesrendekkel, kiterjeszkedve a vagyoni viszonyokra is.

A harmadik könyvben elsorolja a főbb vallásokat (róm. kat., gör. kel., kálv., luth.) s a kálvinista vallásról megjegyzi, hogy ezt „magyar vallásnak" nevezik.[1] Tárgyalja a felekezetek keletkezését, elterjedését, történeti fejlődését és a reájuk vonatkozó országgyűlési határozatokat.

Ebben a könyvben emlékszik meg a cigányokról is s megjegyzéséből kitűnik, hogy a cigány erkölcsei az idővel nem változnak.[2]

A zsidó pálinkafőzéssel és uzsorával foglalkozik,[3] ezért némelyek veszélyeseknek tartják őket és egyik helységből kikergetik, másutt ellenben kedveznek nekik.

Mindjárt megoldást ajánl a cigánykérdésre is: a cigányokat és zsidókat külön telepeken helyezzék el és juttassanak nekik a sok műveletlenül heverő földbirtokból, így hasznosakká teheti őket az országra a kormány, mert megszokják a becsületes munkát, a földmívelést és az iparűzést

Ezután Magyarország függetlenségét védelmezi meg. „Vannak, kik Magyarországot a szentszék és vannak, kik a Németbirodalom hűbéresének gondolják." Ez hamis elv. Szent István sohasem adományozta hazánkat a szentszéknek, csak mint keresztény uralkodó országát és személyét a szentszék oltalmába ajánlotta. Gentilis szerződése sem olyan jellegű, mint azt némelyek állítják.

[1] „Helvetica est veluti propria Hungarorum, et a caeteris plerumque adeo separata, ut eam vulgus ipsum Fidem sive Religionem Hungaricam vocet." 174. l.

[2] „Ad speciem exercent artem fabrilem, reipsa tamen vivunt ut pecudes, vitamque furtis ac rapinis alunt." 190. l.

[3] „In Pagis exurunt vinum, plerumque alibi vero se totos quaestui et usurae dedunt." 192. l.

Abból, hogy a római császárok törvényt adtak hazánknak, hogy az örökösödés kérdésében bírákként szerepeltek és hazánk Németországnak adót fizetett, nem lehet a hűbéri igényeket levezetni. III. Henrik idejében a bajor törvényt Péter hozta be és csakhamar el is törlik azt. Péter és Aba viszályában Henrik nem jog szerint, hanem az erőszak hatalmával ítélkezett. Ami végre az adófizetést illeti, Németország is volt adófizetője hazánknak s vajjon jogcím-e ez nekünk arra, hogy Németországot igényeljük?

Különben 1566-ban maguk a német rendek mondották ki hazánkra vonatkozólag: „dasz solche Landschaft dem heiligen Reich deutscher Nation in nichts nicht verwand, oder zugethan sey". „Ezekből... kitűnik a magyar királyságnak önkormányzati joga és minden idegen birodalomtól független fölsége." (226. l.)

A IV. részben előadja, hogy a király köteles megkoronáztatni magát s koronázáskor esküt tenni, az országgyűlést három évenkint összehívni.

Elsorolja a király, királyné és királyi hercegek jogait s ezután a nádori méltósággal foglalkozik.

A nádornak azelőtt sokkal nagyobb jogköre volt, de idővel megcsorbult az az azelőtt ismeretlen helytartói méltóság, majd a helytartótanács szervezése és Károly alatt az igazságszolgáltatás ügyének rendezése folytán. Azonban még ma is ő a királynak törvényes helyettese.

A többi méltóság leírása után foglalkozik az országgyűlés kérdésével. Bizonyára a XVII. század országgyűlései, melyeken folyton csak vallási viszálykodásokkal foglalkoztak, érlelték meg benne azt a gondolatot, hogy az országgyűlés fölösleges. Szerinte a nagy tömeg és a széthúzó nézetek összeütközése lehetetlenné teszik az országgyűlésen a komoly munkát, azért tehát a király a nemzet hozzájárulásával mellőzze azt és helyettesítse a királyi tanáccsal, melyben minden rendnek legkiválóbbjai foglaljanak helyet s így az egész hivatalos nemzet képviseltessék.

C) „Enarratio historica quorundam Virorum dignitate ac doctrina illustrium" címen kiváló egyházi és világi férfiak életrajzát írta meg.

D) Megírta — legalább részben — Mária Terézia ural-

kodását is. Károlyi Antalhoz intézett leveleiben említést tesz a megbizatásról, az anyaggyűjtésről, sőt a munka megkezdéséről is. A József számára írt történelemben nem beszél Mária Terézia uralkodásáról, „quia libro singulari res ab ea gestas complectemur". (IV. 173. l.) Ennek a műnek a sorsáról azonban nincs tudomásunk.

E) Történelmi műveivel kapcsolatban kell megemlékeznünk történelmi módszertani értekezéséről, melyet mint a Liechtenstein-akadémia tanára írt tanítványai számára.

A nyomtatásban megjelent mű címe: Specimen rationis in historicis institutionibus susceptae. Viennae 1750.

Reánk nézve azért fontos e 26 lapra terjedő kis értekezés, mert elénk tárja Bajtay történelmi fölfogását egész terjedelmében s olyan kívánalmakat támaszt a történelemre vonatkozólag, melyek föltételezik a tárgynak bölcseleti szempontból való megítélését és becsületére válnának a XIX. század hivatott történettudósának is.

A latin nyelvű műnek előszavát franciául írta meg s ebben kis methodikus értekezését („ce petit discours sur la Méthode") Liechtenstein hercegnőnek ajánlja.

Bevezetés gyanánt fölpanaszolja, hogy a legtöbb ember csak unalomból olvas történeti munkát, pedig ez nem lehet egy tudomány célja; akkor hiába nevezték lux veritatis-nak és magistra vitae-nek.

A feladat a történelemmel tanítani, az erkölcsi életet irányítani. „Nobis... quam vigere apud plurimos non ignoramus, Adolescentes ad Historiam erudiendi ratio nec placere, neque probari omnino potest."

A történelmi megismerésnek két foka van: 1. A történelmi tények puszta megismerése; ez haszontalan, sőt néha ártalmas is. 2. Az események egybevetése a társadalom és az élet követelményeivel s latolgatása annak, mi a követendő, mi a kárhoztatandó. Ez az igazi történelmi megismerés.

A történelemhez elsősorban emlékezőtehetség kell, de ez véges és hogy ismereteink zavartak ne legyenek, a fontos dolgot válasszuk el a kevésbé fontostól.

Ha Herodotosból és Pliniusból elhagyjuk a sok mesés részletet, alig marad néhány lap. Mire valók a Sennacherib seregéről, Moeris taváról, Smerdis füleiről, a jóslatokról,

csodákról való mesés elbeszélések? Ez csak az ítélet megrontására vezethet.

Ne terheljük felesleges számadatokkal a fiúk fejét, csak akkor határozzuk meg szorosan az időpontot, ha az a dolog jellemére befolyással van. Például Nagy Sándor jellemének megítélésénél fontos tudnunk, hogy Clitust étkezés közben ölte meg. De az ellenkező szélsőségbe sem szabad esnünk, a történelmet korszakokra kell osztani és a fontos számokat megjegyezni, nehogy valaki egyidőben szerepeltesse Nagy Sándort és Caesart, Demosthenest és Cicerot.

Táblákat kell a történelemhez készíteni, hogy az elmondottak főfejezetei a tanulónak mindig rendelkezésére álljanak s lássa, mi a fontos.

Igen ajánlatos a nyelvtanulás; főleg érdemes a német, francia, latin, olasz nyelveket elsajátítani.

Az egyetemes történetet kezdjük a szentírással, mely egyszerűségével és mélységével megragadja a lelket. Ezt kövesse Egyiptom története, de csak röviden. Nagyobb gonddal kell tárgyalnunk vallásukat, szokásaikat, művészetüket.

Ezután foglalkozhatunk a többi keleti népek történetével, de szintén igen röviden s inkább a társadalom alakulását igyekezzünk megvilágítani.

A négy monarchia (Assyria, Perzsia, Görögország, Róma) közül Assyriát röviden tárgyaljuk, Perzsia történetét szintén, csak annyiban helyezve rá különösebb súlyt, amennyiben a szentírással és a görög történelemmel összefügg. A görög történelemmel viharos tengerre jut az ember, hol alig talál kikötőt. Itt csupa mesét és hazugságot kell a gyermeknek tanulnia. Minek az a sok mitológia, miért kell annyi isten és félisten nevével terhelni a gyermek emlékezőtehetségét? Ha már a dolgon nem változtathatunk, fektessük a fősúlyt a görög-perzsa háborúk és a főhatalom korára. Nagy Sándort szintén bővebben tárgyalhatjuk. Két kiváló forrás áll rendelkezésünkre a görög történelemnél: Thukydides és Xenophon.

A római történelemben nagy figyelmet fordítunk Róma hatalmi gyarapodására, terjeszkedésére; bőven tárgyaljuk a polgárháborúkat, hogy az ifjú okuljon ezekből és „jó, hazáját nagyon szerető polgár legyen".

Augustustól a birodalom megoszlásáig csak a legfontosabb eseményekre terjeszkedünk ki. A középkori keresztény római császárság történetét a XV. századig röviden, innen kezdve bővebben tárgyaljuk. Igen figyelemreméltók a könyvnyomtatás föltalálása, az új világrészek fölfedezése, a Törökbirodalom megalakulása, a reneszánsz, reformáció, új hadítudomány stb.

A régi történethez az érmek, szobrok, feliratok, az újhoz a fejedelmek genealógiái, jogai stb. fontos adalékok.

Ezekkel felruházva, elérkeztünk az ismeret második fokához.

A történelemben először obszerválunk s azután megnyitjuk a tudás négy forrását, melyek a következők: tudományosság, politika, erkölcsök, vallás.

A politikánál különösen fontos a polgárerények — főleg a hazaszeretet — kiemelése, mert nem lehet jó ember, aki nem jó polgár.

A vallás tárgyalását fontosnak tartja az író, hogy így korának atheisztikus törekvései ellensúlyozhatók legyenek.

2. Mint gyakorlati pedagógus megfigyeléseit értékesíteni törekszik részint azáltal, hogy kinyomatva azokat, mindenkire nézve hozzáférhetőkké teszi, részint pedig a felsőbb tanhatóságokhoz, illetőleg a királynéhoz benyújtott tervezetei útján.

A) Nemcsényi rendfőnök kérésére írta: „Ars instituendi Tirones nostros Scholarum Piarum" című pedagógiai művét (1749), melyben arról értekezik, hogyan kell a rendi fiatalokat nevelni, hogy azok az egyháznak és államnak díszére váljanak. Ez a mű elveszett.

B) Methodus instituendae Juventutis apud Scholas Pias, amelyről Kácsor azt állítja, hogy Körver János báró, mint rendfőnök, átvitte a gyakorlatba is.[1]

C) Mivel Methodus címen nem jutott el hozzánk Bajtay munkája, nem ismerjük annak tartalmát, de közelfekvőnek látszik az a gyanu, hogy a Methodus azonos Bajtay 1753.-i tanügyi tervezetével, mely másolatban megtalálható az Országos Levéltárban.[2]

[1] Kácsor i. m. 88. l.

[2] Udv. kanc. o. Acta particularia 532. sz. 171—206. l.

Erre a föltevésre két körülmény vezet: 1. hogy a piarista írók, kik Bajtaynak ismerték egész irodalmi működését, erről a nevezetes tervezetről külön nem tesznek említést; 2. összehasonlítva a tervezetet Cörver Methodusával, azt találjuk, hogy ez teljesen a Bajtay-féle tervezeten épül föl s így érthetővé válik Kácsor föntebb említett állítása.

A bevezetés előadja, hogy megkezdődött ugyan már a tanügyi reformmunka, de azért a rend nem tartja fölöslegesnek egy tervezet készítését, mert „egy állam állapota a tudományok állapotából ismerhető meg". E célból a rendi gyűlés tizenkét egyént bízott meg, hogy saját fölfogásának megfelelően mindenik dolgozzon ki egy tervezetet. A megjelölt tagok a megbízásnak eleget is tettek s így különböző tervezetek jöttek létre, de „végre ebben (tudniillik egy tervezetben) mind megegyeztek".

A kiküldöttek neveit nem őrizte meg számunkra sem a tervezet, sem a káptalani jegyzőkönyv[1] és a tervezet szerzőjét is csak következtetés útján állapíthatjuk meg. Ez a szerző Bajtay Antal volt. Erre bizonyítékunk a Bajtayhoz korra nézve közel eső Hannuliknak a jegyzete s ami ennél is fontosabb, az egésznek gondolatmenete, mely Bajtaynak többi pedagógiai dolgozatában is föltalálható.

Ezek után áttérhetünk magára a tervezetre, mely kettős bázison épül föl: 1. Hogy ne bocsáttassék mindenki az iskolába; 2. hogy a tanulók ne sok tudományt tanuljanak alaposan, hanem sok tudománynak az elemeit sajátítsák el tökéletesen". Azaz ő nem tartja az iskola feladatának, hogy tudósokat neveljen, hanem csak adja meg az irányt, amely önmunkásság révén majd a tudományok teljes birtokához vezeti. Az iskola feladata tehát az alapvetés.

Maga a tervezet is két részből áll: 1. De Gubernatione Gymnasiorum; 2. De tradendi Ratione.

Az első rész első pontja azt kívánja, hogy válasszák el az elemi iskolát a latin iskoláktól s amabban nyolc-kilenc, emebben tizenkét éves kora előtt senkit se vegyenek föl.

[1] A jegyzőkönyv is csak így tesz rólunk említést: „constitutis... Patribus alibi signatis" s ez az irat, melyre célzás történik, nem maradt fönn. I. h. 147. l.

Ezen kort megelőzőleg a gyermeknek sem az értelme, sem az emlékezőtehetsége nem elég fejlett „és vannak tárgyak, melyekben a gyermek a latin nyelv előtt hasznosabban és kényelmesebben oktatható. Ilyenek főleg a köznyelv, vagyis az anyanyelv, melyet e korban az ifjúság... a legszorgalmasabban szí magába, azután a hit elemei és a biblia szintén tanítható.

II. Csak nemeseket és olyanokat vegyenek föl a latin iskolába, kiket atyjuk neveltetni képes.

Ez arisztokratikus elvnek látszik, pedig valójában a szükség diktálta azt. Nem zárja ki ez az elv — amint nyiltan ki is fejezi — a szegény jobbágyot, de az iparkodjék egy jótevőt szerezni, ki a szorgalmas, törekvő gyermeket neveltetí. A XVIII. században valóságos rémei voltak az iskolának a vagabundusok, kik nyakukba vették az országot, teljesen lerongyolódtak és csavargásuk közben erkölcsileg is megromlottak és a mételyt terjesztették abban az intézetben, amelyben megszállottak.[1]

Tehát ez az erkölcsi romlottság a „corruptela morum" volt az, mely a kizárásukat javasolta.

Igy a szegény nemes és a törekvő ifjú számára biztosítva van a közpálya és az ipart, kereskedelmet sem hanyagolják el. Iskoláikban a szegény nemesek részére alapítnyok vannak, melyeknek kamataiból segélyezik őket.

III. Legyenek minden iskolában törvénytáblák, függeszszék fel azokat a kapu alatt, hogy a gyermek lássa, hogy nem „az ember ítéletéből, hanem a törvény követelménye alapján büntettetik".

IV. Külföldi mintára iskola-börtönt követel és a kicsapottak neveinek egy táblán közszemlére tételét kívánja.

V. A királyné rendelje el, hogy az iskola és a városi hatóság között összeköttetés létesüljön s azt a fiút, kit az iskolából kicsaptak, a városból is távolítsák el. Megesik ugyanis, hogy a városi polgárok az ilyen kicsapottakat házukba befogadják, gyermekeiket rájuk bízzák s azok volt

[1] Már az 1744. évi káptalan is intézkedik a vagabundusokról, mikor az igazgatónak kötelességévé teszi, hogy „vagabundos et in excessum iterum relapsos a Scholis removeat", I. h. 111. l.

tanáraikat és az igazgatót inzultálják. Neveiket a hatóságnak mindig meg kellene küldeni.

VI. Ugyancsak a kicsapottakról szól, akiket föl kell terjeszteni a tanulmányok protektorához (ad studiorum Protectorem), ki év elején küldje meg a névsort minden intézetnek. Megesik ugyanis, hogy ellopják a pecsétet és hamis bizonyítvánnyal fölvétetik magukat valamelyik intézetbe.

Azok neveit is föl kell terjeszteni, kik viseletükkel vagy tanulásukkal kitűnnek. Ez buzdítás lenne az ifjúságra.

VII. Este meghatározott órában adjon jelet az iskola csengője, hogy minden diák menjen haza. Rendes városban adnak ugyan ilyen jelet a népnek, de a diák ezt nem tartja magára nézve kötelezőnek s éjjel is csavarog. Az ilyent el kell fogni és be kell zárni.

VIII. Minden iskolában legyen két vagy több cenzor, akiknek föladata egyesek erkölcseit és magaviseletét ellenőrizni, „a bűnösöket szóval vagy példával javítani" és az igazgatót értesíteni. Ezek vagy szavazat útján választhatók, vagy az igazgató jelölje ki őket, de hivataluk négy-öt hónapnál tovább ne tartson.

IX. Havonkint tartsanak vizsgákat, vagy adjanak elő drámákat, auktorokat magyarázzanak, vagy saját munkácskáikat, (mesék, dialógusok, költemények, beszédek) adják elő a tanulók. Ez persze csak a filozófiát megelőző kurzusról szól. Hónaponkint fölváltva tartsák az osztályok e vizsgákat, a sorrendet az igazgató állapítsa meg. Az iskolai drámára nézve eltérők a vélemények. Sokan támadják, mert sok időt elvesz a tanulásból, de azért nálunk és Németországban szokás. A szerző véleménye szerint föntartható, de csak olasz mintára. Az olasz gimnáziumokban nem írnak darabokat, hanem előadják — természetesen az iskola céljainak megfelelően szemelvényesen — Plautus és Terentius darabjait. Ezekből legalább stílust és tiszta latinságot tanul a gyermek. Ilyen alkalommal jutalmazni is kell.

Általában a szerző fontosnak tartja, hogy az iskola törekedjék fölkelteni, illetőleg fokozni a gyermek ambícióját. Ezt célozza a következő pont is.

X. A városi hatóság legalább kiváló alkalmakkor jelen-

jék meg a vizsgálaton, hogy tanuja legyen az ifjúság előmenetelének. Ez az ifjúságra is jó hatással lesz.

XI. Szünet csak egy héten egyszer, szerdán vagy csütörtökön legyen, de ha ünnep esik a hétre, csak félnapi vakációt engedjenek azon kívül.

A nagy szünidő Magdolna napjától (július 22) szeptem-1.-éig vagy 5.-éig tartson, mert ez az idő tanulásra nem alkalmas. A szünnapok számát le kell szállítani. Mintegy 173 munkanappal az iskolai évből 127 szünnap áll szemben, így kellő eredményt lehetetlen fölmutatni.[1] Vegye észre a fiú, hogy az iskola a munkának helye, nem a naplopásé.

XII. A gimnáziumok évenkint küldjék föl a protektorhoz a gyermekek számáról és azon ifjakról a jelentéseiket, kiket a papi intézetekből saját kebelükbe fölvettek.

***

A második rész az előadás anyagát és módját tárgyalja s szintén fejezetekre van osztva.

I. Az elemi iskola három évfolyamra oszoljék.

Érdekes, hogy ebben a latin világban mily hévvel sürgeti az anyanyelv tanítását. Mindjárt az első évben tanuljon a gyermek olvasást és írást, magyar városban magyar, német helységben a német nyelv helyesírását és szabályait. Az a természetes rend, mondja a tervezet, hogy először anyanyelvét tudja a gyermek, azután tanuljon idegent. „Nevetséges, sőt megvetendő dolog", mikor valaki az idegen nyelvet elsajátítja, a magáét pedig nem beszéli, vagy nem helyesen. A magyar és német nyelvre a polgári élet minden terén szükség van s azért helyes lenne, hogy a magyarok német s viszont a németek magyar városba küldjék gyermekeiket. Szükséges lenne egy jó magyar nyelvtan, mert a Pereszlényié és másoké is „szerfölött rövidek és kevésbé alkalmasak".

A második évben délelőttönkint ugyanezen tárgyakat tanulják, délután katekizmust és bibliát. A Canisius hittanja

[1] Teljesen azonos ez a kívánalom azzal, melyet később püspök korában is kifejezett.

nem megfelelő, újat kell írni vagy Bellarmin, vagy a tridenti zsinat alapján.

A harmadik évben már a latinból a gyökök, deklináció, konjugáció és komparáció tanítható és a szerkezetben a fiúkat „sine magno Regularum apparatu" gyakorolják.

Azonban az anyanyelvet itt sem szabad elhanyagolni; legalább háromszor hetenkint az anyanyelven helyesírási gyakorlatok tartandók s a hittanra is gondot kell fordítani.

II. Miután a gyermeket így előkészítették, átléphet a latin iskolába. A teljes kiképzésre 11 évet szánt, amelyből a grammatikára 2, a poétikára 1, a retorikára 2, filozófiára és matézisre 2, theológia pozitívára 2, morálisra 1 és a kánonjogra szintén 1 év esik. Ennyi időre szükség van, de több viszont fölösleges.

III. Az első évben csak a szabályokat tárgyalják a beszéd részeiről, az igékről és névszókról; a második évben a syntaxisra kerül a sor.

Mindkét évben elő kell adni Magyarország történetét és földrajzát.[1]

E célból jó rövid történelmet kell írni, de a történelemtanítást előzze meg a földrajzé. Földrajzból — míg jobb könyvet nem írnak — Szászkiét lehet használni, de le kell fordítani magyarra, illetőleg németre, hogy a fiúk ne küzködjenek a latinnal, melyet még nem értenek. A földrajzba Magyarországnak megyékre osztott térképét kell beilleszteni s az ország politikai földrajzát is mellékelni. Az iskolában nagy fali térképeket kell kiakasztani.

A nyelvek tanításának módszerében mintául szolgálhatnak Itália és Franciaország kiváló intézetei.

IV. A poézis tárgya a prozódián és verskészítésén kívül a kiváló költők műveinek fejtegetése. Ugyanez osztály anyagaként hetenkint háromszor előadandó a kozmográfia, négy térképen a világ négy részének a fölosztása; történelemből a nyugati és keleti császárság története.

A költőkhöz egy kötetes kézikönyvet kell szerkeszteni,

[1] A történelemtanítást sürgeti már az 1747.-i káptalan is: „Statutum est... historiam in humaniores scholas nostras, quo celerius fieri poterit, introducendam esse." I. h. 121. l.

mely szemelvényeket tartalmazzon Terentius, Plautus, Vergilius, Ovidius, Horatius, Juvenalis és Martialis műveiből. A költeményeket jegyzetekkel kell kísérni s előzze meg azokat a történelmi rész és a versformák tárgyalása.

Történelemből Lengler du Fresnoy világtörténelmét ajánlja, mely rövid, kellemes és jó.

V. A retorikán első évben az elmélettel, a szabályokkal foglalkozzanak, a második évben következzék a szerzők interpretációja. Kiindulásul Quintilianus deklamációi szolgáljanak.

Mindkét évben adják elő az állam történetét és római régiségeket.

Itt is compendiumot kell használni, melyben föl kell venni a legkiválóbb írókat (Cicero, Livius) és szemelvényeket Erasmus Apophtegmáiból. Jó lenne a görög történelmet és régiségtant is tanítani, de az idő nem engedi.

VI. A filozófián maradjon meg a régi rendszer, csak az utolsó két hónapban fejtegessék az erkölcs-bölcseletet is.

Az első évben hetenkint háromszor ásvány-, növény- és állattant adjanak elő. A filozófia-történetet Corsini módszere szerint kell tanítani.

A theológián a két első évben előre kell bocsátani a forrástanulmányt, mely mintegy bevezetése a dogmatikának. A harmadik és negyedik évben tanulják a morálist és a kánonjogot.

Hetenkint háromszor mind a négy évben magyarázzák a tanárok a szentírást s adják föl tanítványaiknak az egyháztörténelem kivonatait, kiterjeszkedve a XVII. és XVIII. századra is.

Ez teljesen elég négy esztendőre. Miként az előbbiekből, a theológiából is utasítást ad megfelelő tankönyv készítésére.

VIII. Minden gimnáziumban legyen egy a számtan tanítására alkalmas egyén.[1] Ahol magasabb studiumok vannak, egy vagy két egyén adja elő a magasabb matézist is azoknak,

[1] Bár a számtan tanítására már a rendi constitutio is nagy súlyt vet, nálunk a XVIII. század első felében szűkében lehettek a képzett mathematikusoknak. Az 1735.-i káptalan a generálistól kér egy alkalmas számtan- és mértantanárt. L. i. helyen 86. l.

akik azt hallgatni kívánják. A zsidót és a görögöt szintén fakultatív tárgyakként kívánja behozni s azok tanítására megfelelő egyénekről kell gondoskodni.[1]

A számtan igen fontos, mert szükségük van rá azoknak is, kik minden osztályt nem végeznek el, hanem kereskedők vagy iparosok lesznek, sőt még a szolgáknak is nélkülözhetetlen. A felsőbb mathézis különösen szükséges a filozófiához, mert a két studium szorosan összefügg. A tanítás anyagára Wolf hasznos utasítást ad.

A görög és zsidó ne legyenek kötelező tantárgyak, mert „az ifjak, ha akaratuk ellenére terheltetnek meg tanulmányaikban, azt nagyon kellemetlenül fogadják s abból soha semmi gyümölcs nem származik". E nyelvek inkább a theológusoknak szükségesek s az igazgatók feladata lehetne az azok tanulására alkalmas ifjak kiválasztása.

A mathézis tanítható már a retorikában, mert jó, ha megelőzi a filozófiát.

Itt erősen kikel az ellen, ami korunknak is betegsége, a tankönyvíró-szenvedély ellen. Mindenki tankönyvet akar írni, pedig „azok, akik alkalmasak a tanításra, nem mind alkalmasak hasonlóképpen az írásra". S általában ajánlja a Horatius-féle elv figyelembevételét.

IX. Azt követeli, hogy a tanárok amellett, amit előadásra fölvettek, több éven keresztül kitartsanak. Ennek az elvnek az elhanyagolásából származik az a szomorú jelenség, hogy nálunk nincsenek olyan tanult emberek mint külföldön.

Végül vázlatosan összefoglalja a tantervet és annak kimutatására, hogy a könyvek megszerzése az ő utasítása alapján nem terheli meg az ifjúságot, mindjárt jelzi is ezek értékét. Az elemi iskolákban körülbelül 1 frt 30 krba kerülnek a könyvek, a grammatikán 2 frt 30 kr, a poézisen 2 frt, a retorikán 2 frt 30 kr, a filozófián 7 frt, a theológián 5 frt 30 kr árú könyv szükséges. Tehát körülbelül 21 frt árú könyvvel kijárhatja az ifjú iskoláit s ez az összeg 14—15 évre oszlik föl.

Már most kérdés: mekkora a fontossága ennek a tervezetnek, mely kora tanulmányi rendszeréhez viszonyítva, tagadhatatlanul nagy haladást mutat.

[1] „Qui discere volentes Graece atque Hebraice instituant." I. 199. l.

Általános volt a vélemény, hogy Bajtaynak eme tervezete egyáltalában sohasem ment át a gyakorlatba. Igaz, hogy eredeti alakjában nem is alkalmazták, de Takáts Sándor, ki e tervezetet elveszettnek hitte, igen helyesen vélte, hogy ez adná „a kulcsot... a Cörver-féle rendszer megértéséhez".[1] Tényleg Cörver rendszere teljesen a Bajtay tervezetén épül föl, ami kitűnik egyrészt Cörver metódusának tartalmából, mely a Bajtay tervezetéből egyes részeket szóról-szóra átvesz, másrészt az 1760.-i káptalan jegyzőkönyvéből, mely szerint Cörver külföldi tapasztalatai alapján mintegy befejezte, teljesebbé tette az 1753.-i metódust.[2]

Végre még egy kérdés vár megoldásra. Finászy Ernő úgy véli, hogy a Cörver-féle metódusnak „csak ajánló ereje lehetett, mert magasabb célokat tűz ki, mint az 1766.-i Norma Studiorumban olvasható".[3]

Ezzel szemben mi azt állítjuk, hogy ennek kötelező ereje volt. Kitűnik ez az imént említett káptalani jegyzőkönyvből, melynek tanusága szerint Cörver fölveti a kérdést, hogy az általa „bevezetett és gyakorlatba átvitt módszer"[4] érvényben maradjon-e továbbra is és meg kelle-e azt mindenütt pontosan tartani?[5] A káptalan tagjai igenlőleg válaszoltak.[6]

Ebből tehát az következik, hogy a metódus és így részben Bajtay tervezete is — habár rövid időre — átment a gyakorlatba s talán eközben kellett rajta a viszonyoknak megfelelő változásokat eszközölni, amire különben példát nyújt az 1766.-i káptalan is.[7]

D) Ezzel kapcsolatban kell megemlékeznünk azon tanügyi tervezetről is, melyet mint erdélyi püspök készített s melyet az iskolákról szóló fejezetben letárgyaltunk.

E) Érdekes az a kis pedagógiai értekezése is, melyben

[1] A főváros alapította budapesti piarista-kollégium története. 165. l.

[2] I. h. 187. l.

[3] A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 149—50. l.

[4] „Methodus... in scholis inducta et practicata." I. h. 187. l.

[5] „Continuari et accurate ubique observari debet?" U. o. 188. l.

[6] „Deliberavit et statuit Consistorium Provinciale methodum eandem... ubique accurate observandam et continuandam esse." U. o. 188. l.

[7] I. h. 206. l.

Andrássy Jánosnak megadja a feleletet azon kérdésre: hogyan lehet a tudományokat legkönnyebben elsajátítani.[1] Érdekes ez a művecskéje, mert ebből tűnik ki igazán az ő sokoldalúsága és óriási olvasottsága.

F) Pedagógiai munkásságához kell sorolnunk még a pesti intézet számára írt iskolai törvényeket.

3. A filozófiával szintén nagy szeretettel foglalkozott s Cörver Elek után ő vette át a pesti filozófiai kurzus vezetését. Ez időből származik „Institutiones Philosophicae" című műve.[2]

Mint József főherceg tanítója írta „Tractatus Metaphisicae" című művét.[3]

4. Bajtay korának egyik legkiválóbb szónoka volt. Halmágyi, ki éppen nem tartozott hízelgői közé, azt írja, hogy ha a püspök a guberniumban beszélni kezdett, nehéz volt vele szembeszállni, „mivel meg kell vallani, promptus, disertus és széles tudományú ember".[4]

Beszédei közül kettő nyomtatásban is fenmaradt: a budai királyi palota alapkövének letételénél mondott beszéd, a másik az, amellyel Auersperg József gubernátort üdvözölte.

A budai beszédét Grassalkovich Antal biztatására Mária Teréziának ajánlja.

A beszéd két részre oszlik: 1. milyen haszon háramlik a királyi palota fölépítéséből a nemzetre; 2. milyen dicsőség háramlik a hazára.

Azzal kezdi beszédét, hogy Mátyás fényes korszakára visszagondolva, sok siratni valót találunk itt, de a legszomorúbb mégis az, hogy a királyi méltóságnak minden nyoma eltűnt és hazánk a provincia alakját öltötte föl. Minden hazafinak hő óhaja volt, hogy a királyi palota fölépítésével hazánk régi fényét és dicsőségét is visszanyerje. De miért épül ez a palota? Nem azért, hogy a világ gúnyjára üresen

[1] Joanni Andrássy Libero Baroni Kraszna-Horka Antonius Bajtay Scholarum Piarum S. P. D. Horányi bőven idézi Scriptores-ében és a Nova Memoria-ban.

[2] Kéziratban a Nemzeti Múzeumban.

[3] Az uralkodó család hitbizományi könyvtárában. Takáts i. m. 165. l.

[4] Naplója 236. l.

álljon,[1] hanem azon reményben emeli azt a nemzet, hogy Mária Terézia utódainak lakhelyül szolgál. Ezt engedi reményleni a királyné jóindulata, melyet azáltal is kimutatott irántunk, hogy trónja örökösének nevelését magyar emberre bízta. A király személye ide vonja majd az embereket, a főváros virágzásnak indul, népessége megnövekszik, tudomány, művészet, ipar és kereskedelem föllendül, a pénz az országban marad és népünk jóléte emelkedni fog.

De dicsőség is háramlik a magyarra. A mult romjaiból a nemzetre hárult gyalázat megszűnik s az egész világ dicsőíteni fogja nemzetünket, hogy ily nehéz időkben ilyen nagy áldozatot hoz királyáért. Beszéde végén köszönetet mond azoknak, kik az eszme megvalósításában buzgólkodtak.[2]

Másik beszédét 1771 május 6.-án intézte Erdély rendeihez Auersperg gubernátor beigtatásakor.

Mária Terézia — úgymond — Erdélyben elhatározta a törvényszékek, az adóügy és a határok őrzésének új rendezését. A reformok keresztülvitelére szükségesnek tartotta a polgári és katonai főhatalmat egy kézben egyesíteni. Mikor reformjait keresztülvitte, tíz év után ismét visszaadta Erdélynek a régi kormányrendszerét, melynek élére Auersperget állította.

Előre is jelzi, hogy nehéz feladat vár a gubernátorra, mert a stagyrita szerint: violare ubique Gentium pro nefario habetur, Religio scilicet, Natioque.

De azért ne riadjon vissza. A guberniumban sok a dolog, de sok a lelkes munkatárs is. Azután, ha van nemzet, mely királyát tiszteli, a magyar, székely és szász nemzet az. Maga Auersperg már volt hasonló állásban, nem teljesen új rá nézve ez a foglalkozási kör. Üdvözli az új gubernátort Erdély kormánya élén, üdvözli a guberniumot, mely új vezért kapott és a haza és király érdekében való működésükre Isten áldását kéri.[3]

[1] „Ut isthic perpetuo vacua atque deserta consisteret, non tam utilitati, quam ludibrio nobis foret." 9. l.

[2] A beszéd „Oratio habita Budae ad amplissimos Hungariae Ordines" címen jelent meg s több kiadása is van.

[3] „Allocutio ad Transilvaniae Proceres" címen a budai beszéd 1787.-i kiadásához csatolva. 49—54. l.

5. Nem hiányzott a költői tehetség sem Bajtayból. Azon kor szokása szerint az iskolai életből kifolyólag is verselgetett s ifjú korából nyomtatásban is fenmaradt az a költeménye, melyet 1733-ban mostohaatyjának, Grassalkovich Antalnak nevenapjára írt.

Nem a művészi tökéletesség, hanem a hang kedves naívsága és az érzés őszintesége ragadja itt meg az olvasó lelkét. Mily megható sorokban emlékszik vissza meghalt szüleire:

Ad praedicamentum Relationis
Gratior e reliquis fuit una relatio, perquam
Respexi dulci cum Genitrice Patrem.
Invida mors sua tela iacit; plumbo impetit ambos:
Ut me pupillum reddat, utrumque ferit.
Sustulit illa Patrem; Matrem quoqu; sustulit illa,
Et mihi perpetui causa doloris erat.
Quid facerem? Coelum gemitu terramqu' fatigo
Quasque dedi lachrymas, hae mihi potus erant.
Nec Coelum, nec terra meis est mota querelis;
Qui tamen his aurem panderet, unus erat.
Ille Patris titulus, Matrisqu; indutus amorem,
Primus laetitiae fons, et origo fuit.
Sed quid ego Nomen taceo, praetiosius auro?
Tu Pater affectu, Tu mihi Mater eras.[1]

Volt tanárának és rendtársának, a költő Halápy Konstantinnak Rómából ír költői levelet (1740). Csodálva olvasta — úgymond — Halápy költeményét, bámulta a benne megnyilatkozó lelki nagyságot. A költemény felidézi benne a vágyat, hogy viszontlássa szeretett mesterét:

Ergo utinam pelagum, terrasque subire liceret,
Et momento Oras visere Pannonicas!
Ut breviter, saltem breviter tecum esse, tuoque
In vultu nostros pascere possem oculos.
Ac utinam tandem, nec enim plus opto, paternae
Fas esset manui figere basiolum.[2]

Volt egy rövidke magyar verse is „Gyászban öltözzél, ó szívem" kezdetű, ez azonban elveszett.[3]

[1] Miscellanea. XVI. k. A budapesti kegyestanítórendi házi könyvtárban. A költemény címe „Anathema Clientale".

[2] Constantinus a Passione Domini (Halápi): Apologorum moralium libri VI. elegiarum unicus, 1747. Bajtay költeménye az V. elégia.

[3] Kácsor i. m. 88. l.

6. Végül még rendkívül kiterjedt levelezéséről kell megemlékeznünk. Leveleinek tárgya igen változatos, de stílusa akármilyen nyelven ír, mindig választékos és hangja finom. Amint rendtársa Kácsor említi,[1] már az ő korában elveszett Bajtay leveleinek nagy része, mi — tekintve azok politikai tartalmát — történetírásunkra nagy veszteséget jelent.

***

Visszatekintve Bajtay pályájára, bármilyen szempontból vizsgáljuk egyéniségét, bizonyos ellentétes vonások domborodnak ki.

Mint ember előkelő fellépésű, finom modorú, nagyműveltségű, akit szívesen látnak minden társaságban, de környezetére mégsem tud állandó befolyást gyakorolni és nem tudja embertársai szeretetét megnyerni.

Mint politikusban ismét megtalálható az ellentét. Olyan környezetben nő fel, ahol beléje oltják a király iránt való hűséget, a dinasztiához való ragaszkodást, de egyszersmint jó magyarnak is nevelik. Mária Terézia korában azonban, főleg uralkodásának második szakában, nehéz volt összeegyeztetni egy nagy politikai szerepet vivő férfiúnak a hazához, az alkotmányhoz való ragaszkodást és a királyhűséget. Bajtay ellensége a rendi alkotmánynak, ellensége a merev konzervativizmusnak, de azért nem hajlandó hazájának függetlenségét föláldozni az összmonarchia eszméjének. Ez a kettős kötelesség küzd benne állandóan s nem csodálkozhatunk azon, hogy mikor ezek egyensúlyozására törekszik, olykor vagy az egyik, vagy a másik ellen vét.

Bajtay fölvilágosult ember volt nem abban az értelemben, mint a XVIII. század filozófusai, kik hadat izentek az egyháznak, hanem fölvilágosult volt annyiban, hogy az embert egyéni értéke, tehetségei és lelki derékssége szerint mérlegelte, nem pedig vallása szerint.

Mikor püspökké lesz, a korszellem és az uralkodó mást követelnek tőle s habár a túlzástól visszatartja finom érzéke, egy bizonyos fokig föláldozza egyéni meggyőződését a kor és a viszonyok követelményeinek.

[1] I. m. 88. l.

Mint tudós nemcsak tudásának sokoldalúságával és alapos képzettségével ejt bámulatba, hanem kitűnik gondolatainak súlyával, eszméinek önállóságával s azok modern voltával, melyek mintegy saját korából kiemelik őt.[1]

Méltán századának nagyjai közé sorozhatjuk őt kiváló tulajdonai miatt, bár nem ment a hibáktól és tévedésektől, de nem kell felednünk, hogy ezek nagyobbrészt nem az egyénnek, hanem a kornak hibái és tévedései.

[1] Hogy tudós híre nem szállt vele sírba, bizonyítja az a tisztelet, amellyel nagyjaink közül számosan viseltettek emléke iránt. Így Széchenyi Ferenc műveit nemcsak megszerezte, de azokat tanulmányozta is és mikor a pálosok régi kolostorában a róla elnevezett könyvtárt létesítette, Rivetti Péter festőművészt megbízta, hogy a könyvtárterem mennyezetét fesse ki. Magyarország és a társországok címerén kívül harminc kiváló magyar tudós arcképe került volna oda a tervezet szerint, köztük Bajtayé is. Ez arcképek azonban közbejött akadály miatt nem készültek el. Lásd Kollányi ért. Magyar Könyvszemle. 1903. évf. 9. l.

Tartalom.

Bajtay ifjúsága ... 3
Bajtay külföldi utazása ... 9
Bajtay tanári működése ... 12
Bajtay második bécsi tartózkodása. Tanítói működése az udvarnál ... 16
Bajtay összeköttetései a Károlyi-családdal ... 23
Bajtay erdélyi püspök lesz. Helyzete Erdélyben ... 30
Az egyházmegye Bajtay püspöksége idejében ... 38
Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt ... 48
Erdély politikai viszonyai. Adóügy és határőrség. A nevezetesebb politikusok ... 64
A házasságügy Erdélyben a XVIII. század közepén ... 82
Erdély iskolái a XVIII. század közepén ... 92
Bajtay lemondása és halála ... 109
Bajtay irodalmi működése. Befejezés. ... 113

